

Váltóállítás

Diktatúrák a vidéki
Magyarországon 1945-ben

Magyar vidék a 20. században
1.

VÁLTOÁLLÍTÁS

Diktatúrák a vidéki Magyarországon
1945-ben

Szerkesztette
Csikós Gábor, Kiss Réka, Ö. Kovács József

NEB

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága

Budapest, 2017

© MTA BTK, NEB, 2017

© Szerzők, 2017

ISBN 978-963-416-053-3

ISSN 2498-9118

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes tanulmányokat illetően is.

TARTALOM

Előszó	7
Konferenciamegnyitók	9
Kutatási kérdések és válaszok	
Ö. Kovács József: Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben	19
A szovjet megszállás tapasztalata	
Czetz Balázs: A szovjet megszállás tapasztalattörténete Fejér megyében a közigazgatási iratok tükrében, 1944–1947	69
Kunt Gergely: Asszony a fronton és a menekülttáborban 1944–1945-ben	97
Sántha István: A front emlékezete. A Vörös Hadsereg kötelékében tömegesen és fiatalkorúakon elkövetett nemi erőszak kérdése a Dél-Vértesben	127
Elit- és tulajdonváltás	
Káli Csaba: Pártok és közigazgatás. Zala megye közigazgatási átalakulása 1945–1946-ban	165
Csikós Gábor: Párhuzamos társadalomrajzok. A vidéki társadalom átformálásának kezdetei Jászdózsa és Páty példáján (1945)	195
Sáfár Gyula: Önkormányzati tisztviselők igazolása Gyulán 1945-ben	235
Wirthné Diera Bernadett: „Le kell csapolnunk ezt a mocsarat.” Az igazolóbizottságok működése és igazolási eljárások Vác városában 1945-ben	251
Baucsek Csaba: A „közigazgatási reform” nógrádi gyakorlata, 1945	267
Rigó Róbert: Halálos ítéletek a Kecskeméti Népbíróságon	285
Szilágyi Levente: A deportálások emlékezete és a múlt feldolgozásának alakzatai a szatmári sváboknál	323
Szilágyi Zsolt: „Mindegy, Csohány, Csohány – kész.” Egy hajdúnánási család megpróbáltatásai 1944 és 1952 között	343
Egyház és társadalom	
Vértesi Lázár: Frontátvonulás a Pécsi Egyházmegyében a Historia Domusok tükrében	379
Bánkuti Gábor: A frontátvonulás és a diktatúra kiépülésének egyházi recepciója	411

Nagy Károly Zsolt: „Amit az evangélium ígér, azt váltsa valóra a demokrácia.” A társadalmi változások teológiai reflexiói és a belső nyilvánosság nyelvének átalakulása a Magyarországi Református Egyházban 1945 és 1948 között	425
Kiss Réka: Szorításban: református helyzetértékelés a második világháborút követően	477
Bednárík János: A nyáj mellett virrasztó pásztor. A Buda környéki falvak 1944–1945-ös történelmének egyházi és pasztorációs vonatkozásai	495
Horváth Gergely Krisztián: Plébániai földek „reformja” a Veszprémi Egyházmegyében 1945-ben	531

Földosztás, üzem- és munkaformák, életkörülmények

Nagy Netta: „Sérthetetlen volt a mezsgye, szent volt a föld?” Gazdák és újbirtokosok a Homokhátságon a szovjet megszállás idején	577
Galambos István: Juttatott álom. Az 1945. évi földosztás Keszthelyen	617
Balogh Dorottya: Adalékok a földosztás történetéhez az 1950 előtti Békés megye területén	639
Hajagos Csaba: Az enyém a föld, a magamén aratok? Földosztás Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Kiskunfélegyházi járásában	667
Tóth Judit: Paraszti terhek Pest megyében 1945–1946-ban	701
Szűts I. Gergely: Falu, vállalat és politika. Két Veszprém megyei magánvállalat helyzete 1944–1945-ben	719

Melléklet

Forrásválogatás	745
Helynévmutató	769

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

Földindulás

A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben

„Az új magyar demokrácia nagy harcának ma fő frontja a falu!”¹

A legfontosabb történetkutatói feladatnak a „dolgok” néven nevezését tartom, úgy, hogy az megfeleljen a kortársi életvilágokban élők tapasztalatának, miközben megmagyarázzuk a történések összefüggéseit.² Ez persze korántsem olyan egyszerű, hiszen többek között értékrendek, nézőpontok és léptékek különbözőzése is befolyásolja a válaszainkat. Különösen így van ez 1945 esetében, amely az intézményesült erőszak, az 1990 előtti emlékezetpolitika és az emlékezetekben elraktározott emóciók konfliktusa miatt szimbolikus jelentőségűvé vált.³

Melyek voltak azok a társadalom- és történelemformáló tényezők, amelyek a korabeli vidéki Magyarországon élők múltbeli tapasztalatait és jövőképét meghatározhatták? A kérdésre adott válasz megfogalmazásához egy olyan értelmezési keretet választottam, amely megítélésem szerint alkalmas a kortársakkal törtétek életszerű ábrázolására és az összefüggések megmagyarázására. Az egyik fő állításom az, hogy 1945 többszörös értelemben is olyan társadalomtörténeti esemény, amelyhez elsődleges előzményként a háború összes tényezője hozzátartozik.⁴ Utóbbiakkal azonban részletesen nem foglalkozom, hiszen a feladatunk a háború végi struktúrák, egyéni és kollektív cselekvések és folyamatok értelmezése. Miért volt a háború vége, az új idegen hatalom által felszabadulásnak beállított új megszállás megrázó, újabb traumatizálódásokat okozó eseménysorozat? Miért volt mindez tömeges tapasztalat, és végül miért vált hosszú távra meghatározó, struktúraváltoztató tényezővé? Ezen három kategória (megrázó, tömeges és hosszú távú hatású) mentén olyan lokális, regionális és „országos” léptékben értelmezhető eseteket mutatok be, amelyek, megítélésem szerint, sok eddigi torzítással szemben a vidéki Magyarország hiteles és dominánsan jelen lévő történetei. Az előbb említett válogatásnak megvan a maga kockázata, mégis azt gondolom, hogy a mindennapi, alulnézeti perspektívából felvillantott esetek alkalmasak az eddig kevésbé hangsúlyozott történelemformáló tényezők bemutatására.

Másik alapvető, elméleti alapot és magyarázó keretet jelentő kiindulópontom, hogy a tapasztalattörténeti kutatás eredményeit a totalitárius modell tükrében további vizsgálatra

¹ *Szabad Nép*, 1945. március 25. Szakács 1964, 47 (kiemelés az eredeti címben).

² Mannheim 1996, 222–223; Connerton 1989, 7–15; Koselleck 2003; Lorenz 2000.

³ Judt 2005, 37; Pittaway 2004, 32–33; Takáts 2007, 136–141. Az ekkortól kialakuló ellenségajstromot lásd Ungváry 2002; Gyarmati 2013.

⁴ A társadalomtörténeti esemény elméleti kérdéseit lásd Ö. Kovács 2012.

érdemesnek tartom.⁵ Az említett modellt lényegében a második világháború alatt a demokrácia iránt elkötelezett értelmiségiek alakították ki. Vitathatósága ellenére külföldön elég gyakran használt értelmezésről van szó. Mint ismeretes, a diktatúra alapelemeihez Friedrich és szerzőtársa, Brzezinski a következőket sorolta: átfogó állami ideológia, egy párt, egy terrrorszervezetként működő titkosrendőrség, hírmonopólium, fegyvermonopólium, központilag irányított gazdaság. Az utóbbi kettő persze több – nem diktatórikus berendezkedésű – modern államban is létezik.⁶ Természetesen hiba lenne teljesen elvetni a totalitárius modellre épülő magyarázatokat, mert a történetkutató számára fontos kiindulópontokat tartalmaznak, és alkalmasak a források tesztelésére.⁷

Az előbb említettek alapján tanulmányom a következő két fő kérdéskörre fókuszál. Először részben az egész kutatócsoport tematikáját érintő jelenségekkel foglalkozom, másodsorban a szűkebb kutatási témámat képező földelkobzás és földosztás új kérdéseket és hangsúlyokat felvető értelmezését tűztem ki célként. Előjáróban felidéznék néhány illusztratív pillanatképet, amelyeket a fegyelmezett szubjektivitás állapotában értelmeznünk kell. Mint érzékelhető lesz, olyan tömegesen visszatérő esetekről, konkrét testközeli helyzetekről, létformákról van szó, amelyek társadalom- és történelemformáló tényezővé váltak még akkor is, ha a kommunista hatalom reprezentánsai és emlékezetpolitikája azt leplezni igyekezett. A tabusítás, a „titok” mint második valóság mindig létezik.⁸ Állításaim forrásbázisát elsősorban a kommunista döntéshozói kör belső dokumentációja, a Földművelésügyi Minisztérium, valamint néhány megye községi, járási és megyei szintű iratainak információi képezik.

⁵ Vö. Ö. Kovács 2012, 17–48.

⁶ Friedrich 1957, 19. Friedrich műve előtti klasszikus munka: Arendt 1992. A filozófiai, fogalmi differenciálást illetően lásd Arendt 2000, 67–185. A modern diktatúrák többek véleménye szerint egyúttal totalitáriusak is, figyelembe veendő azonban, hogy ezeket az értelmezéseket nagyban befolyásolja a szerzők intézményi beágyazottsága. Vö. Steinbach 2002; Vollnhals 2006. A hatpontos katalógussal szemben kritikusán megszólalók azt vetik fel, hogy a szerzők egyrészt nem vették figyelembe az egyeduralgó párt kaotikus gyakorlatát, másrészt pedig az egész elméleti megközelítés a sztálinista kommunista értelmezésből indult ki. Hasonlóképpen kritizálják Arendt elméletét is, aki szintén az 1940–1950-es évekbeli megfigyeléseire támaszkodhatott. Jarausch 1998, 33–36; Hildebrand 1999.

⁷ További vizsgálatokat igénylően is tisztázandó kérdések például: az említett hat tényezőt tekintve vajon az 1945. évi novemberi választásokig milyen mértékű lett a Vörös Hadsereg támogatását maga mögött tudó MKP befolyása, súlya? Ténylegesen milyen szerepe volt a lényegében nem ülésező ideiglenes nemzetgyűlésnek, a szovjet hatalom által kontrollált „koalíciónak”? A demokratikus változások iránti jogos igények és koncepciók, viták történeti feltárása, azok normaként kezelése közben nem veszett-e el szemünk előtt az, hogy – „amikor a front volt a gazda”, az anarchia hónapjaiban – a háttérben már az 1945. évi kulcsfontosságú történések kialakították a kereteket? Ebből a szempontból is döntő fontosságúnak tartom a kortársi (dominánsan a szovjetizálást követő) nyelvhasználat megváltozását, ami valódi strukturális átrendeződést mutat. A struktúra fogalmát illetően azt a társadalomelméleti érvelést követem, miszerint a struktúra és a cselekvés nem egymással szemben áll. Lényegében a „struktúra” a cselekvések következményeit, a gondolkodási tereket és az egymásra vonatkoztatott interakciók minden olyan rendelkezésre álló területét magába foglalja, amelyek a szereplők cselekvési feltételeit jelentik. Itt tehát egy olyan struktúrafogalomról van szó, amely a cselekvésben benne van, a szereplők cselekvése révén keletkezik, az nem a cselekvés „előtt” van. Welskopp 1997, 44–45.

⁸ Simmel 1973, 335.

A „felszabadulás” mindennapi valósága és politikai mítosza

A háború kezdettől fogva különböző mértékben, de minden család testi valóságába behatolt: front- és munkaszolgálat, sebesülés, halál, deportálás, éhezés, betegség, az egyéni és társadalmi traumák általi érintettség, majd a háború végén kezdődő „új” kollektív büntétpolitika, a jóvátétel, az infláció mind olyan társadalomformáló tényezőkké váltak, amelyek hosszú távra meghatározzák a történelmünket.⁹ A terhes emlékezetből a nyilvánosság előtt csak 1990 után lehetett részlegesen előhívni a következő hasonló emlékképeket: „Az első »boldog« felszabadulási napokban az utcában lakó édesanyám korú asszonyt 16 orosz erőszakolta meg egymás után. A fiának, aki a testvérem osztálytársa volt a középiskolában, kellett lefogni a kezét, F. L.-nek hívták.”¹⁰ Sajátos nyilvánosságban, de Mindszenty József az esztergomi bazilikában 1945. október 7-én tartott érseki székfoglalójában a háború végi társadalmi tapasztalat egyik meghatározó tényezőjét a következőképpen összegezte: békeévekben átlagosan ötvenezer nemi beteg volt Magyarországon, amely szám – a fővárosi adatok nélkül – 1945 őszén kétszázötvenezerre emelkedett.¹¹ Tehát akkor nőtt meg ez a szám, amikor a Vörös Hadsereg katonái a zsákfalvaktól a nagyobb településekig évekig uralták, rabolták a tereket.¹²

⁹ A magyar történelem legnagyobb mértékű, emberéleteket és anyagi erőforrásokat sújtó pusztulása a második világháború alatt történt. Az 1941. évi, a trianoni területre vetített népességszám több mint tíz százaléka, mintegy egymillió ember lett a háborús események áldozata (Valuch 2001, 30–31; Gyarmati 2013, 49–50). A hétköznapi történetére lásd Gyarmati–Pihurik 2015. Számszerűsítették a vidéki létet döntően befolyásoló mezőgazdasági tőke veszteségeit is. Az 1937-es állapotot figyelembe véve az állatállománynak 56,9, a forgótőkének 49,6, a gépeknek és eszközöknek 29, az ültetvényeknek 11,4, az épületeknek 10,8%-a ment tönkre. Ihrig–Nagypataki 1946, 43.

¹⁰ Egy dunai városi asszony visszaemlékezése (1995. március 28.) L. Balogh 2015b, 125.

¹¹ Beke 1991, 15. Az ország különböző helyeiről idézhető beszámoló: „a nők legnagyobb részét erőszak alkalmazása mellett teherbe ejtették, és ezek egy részét közben meg is fertőzték” (járási főszolgabírói jelentés Borsodból, 1945. január 11.) L. Balogh 2015b, 267. A Simontornyai járásbeli Nagyszékelyen 1945 márciusában a nők – köztük tizenkét-tizenhárom éves lányok – hatvan százaléka nemi betegségben szenvedett. L. Balogh 2015a, 51.

¹² Lásd Czetz Balázs, valamint Nagy Netta tanulmányát kötetünkben. Visszatérő esetleírásokat lehet idézni: a jászberényi kommunisták Rákosi Mátyás főtitkártól 1945. február 28-án azt kérik, hogy váltásuk le a helyi katonai parancsnokot: „Az orosz katonai parancsnok intézkedései következtében úgy a földmunkásság, mint a parasztság elhagyja földjeit és birtokait, úgyhogy a mezőgazdasági munkák megindulása teljes csőddel fenyeget.” L. Balogh 2015b, 297. A sajátos katonai diktatúra a frontharcok befejeződése után is megfigyelhető volt. A Heves megyei főispán Erdei Ferenc belügyminiszternek 1945. augusztus 6-án keltezett levelében ez olvasható: „Tiszafüreden hónapok óta rémuralom van, és ennek előidézője az orosz parancsnok. Jelentem végül, hogy ugyanakkor, vasárnap délután Tiszafüreden a templomból litániáról zavartatta ki a hívőket katonákkal a parancsnok, és később egy kisgazdapárti táncmulatságot vertek szét és zavarták el a fiatalokat.” L. Balogh 2015b, 187. Márianosztrán betiltatták a harangozást, egyfajta engedményként az istentiszteletek látogatása a katonai alakulatok vonulásához hasonlóan volt lehetséges: „naponta 7–8-ig mehetünk templomba, olyképpen, hogy az egyik utca sarkán kell gyülekeznünk és együttesen kell indulnunk, és [a] szentmise végéig együtt kell elhagynunk a templomot. Napközben senki sem mehet a templomba.” (1945. szeptember 22.) L. Balogh 2015b, 353. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság számára készült jelentésben, a megszálló

Az országban 1947-ig hivatalosan is megszálló idegen erőként viselkedő Vörös Hadsereg katonái megragadták azt, ami és aki a látókörükbe került.¹³ A háború intézményesült erőszakához, a német megszálláshoz hozzáidomult társadalom újabb sokkal szembesült, azzal, hogy a Vörös Hadsereg, a szovjet parancsnokság alatti Szövetséges Ellenőrző Bizottság kettős játékot űz velük.¹⁴ Az idegen erők propagandájukban felszabadítást hirdetnek, miközben módszeresen kivonják a magyarországi emberi és anyagi erőforrásokat.¹⁵

A hadseregeken belül is nyilvánvalóan viselkedési különbségek voltak, de valamilyen mértékben a háborús, személytelenné váló erőszak önmaga is kiváltotta az ellenség női hozzátartozóinak megerőszakolását. A tettegességeknek ez a módja a háború egyik tovább folytatódó sötét realitásával vált.¹⁶ A Vörös Hadsereg katonáit, külön is kiemelve a sajátos „szabadsapatként” működő fegyelmezetlen tagjait, az elérhető javak megragadására több tényező motiválhatta: így például a számukra idegen kultúrájú, a németek szövetségesének számító magyarok magukéhoz képest magasabb életszínvonalának tárgyi valósága (az éttermektől, a borospincéktől a ruhákig, órákig), a zsákmányszerzésből eredő üzletek; az ellenség férfijai fölötti, az asszonyaik megerőszakolása révén felmutatott újabb „győzelem” vágya, a szükségletkielégítéssel kevert elégtétel. Ezek a tényezők akkor még

hadseregtől elszenvedett kecskeméti tapasztalatokat Tóth László polgármester a következőképpen összegyezte 1945. december 12-én: „Átadtam nekik a névsort, amely 193 erőszakos halált halt emberét tartalmazza a felszabadulás óta máig. Ennyi embert lőttek agyon és gázoltak el részeg orosz katonák; néhány felesége vagy leánya megbecstelenítése miatt akasztotta fel magát. [...] A tanyai lakosság félelmében a városba költözik.” L. Balogh 2015b, 207.

¹³ Lásd a konkrét példákat: Perger 2005, 71; L. Balogh 2015b, 251, 274. 1944 során a magyar kommunista pártvezetés célja a szovjetellenes, oroszellenes félelem eloszlátása volt. Ezzel kapcsolatban is lásd Vas Zoltán 1944 őszén Rákosinak, Gerőnek és Révainak írt levelét. Vas „szörnyű a helyzet”, „excesszusok”, „kilengések” kifejezéseket használt. Levele szerint az emberek „Nem mernek kijönni házaikból, rettegnek a katonáktól”. Idézi Vörös 2014, 31–32. Az egyes szovjet alakulatok viselkedését kifogásoló magyar külügyminiszeri levélre Szviridov 1946. június 15-én ezt válaszolta: „Önnek tudnia kell, hogy Magyarország még a szovjet hadsereg megszállása alatt áll, és ezért egyes esetekben, amikor a büntettek a Vörös Hadsereg vagy a szovjet hatóságok ellen irányulnak, az ügyeket a szovjet bíróságok veszik át és a szovjet állam törvényei szerint ítélik meg. A megszálló hadseregnek ez a joga addig marad érvényben, amíg a fegyverszüneti állapot tart.” L. Balogh 2015b, 222. Farkas Mihály, MKP-főtitkárhelyettes 1947. július 4-én a közelgő választások miatt kérte Szviridovot, hogy „vigyázzanak minden fellépésükre, nehogy túlkapásaik pártunk esélyeit rontsák”. L. Balogh 2015b, 244.

¹⁴ Kárász Artúr az MNB elnöke, parasztpárti politikus későbbi emigrációban írt megfogalmazása: „Az egyik oldalon az ország kíméletlen kifosztása, a másik oldalon folytonos szölamok az új, keleti barátságról.” Kárász 1990, 80.

¹⁵ Ennek az alárendelt helyzetnek jellemző története volt, amikor Gerő Ernő kereskedelmi, illetve Bán Antal ipari miniszter moszkvai tartózkodása alatt 1945. augusztus 27-én, kormányfelhatalmazás nélkül kötött szovjet–magyar gazdasági és kereskedelmi szerződést. Borhi 2000, 31. Tanulságos a háborús körülmények közötti szóhasználat. A Vörös Hadsereg vezetői is „hadsereggazdaságok” kifejezéssel illeték például Magyaróvárt, Csornát és Császárretét 1946 februárjában. L. Balogh 2015b, 215.

¹⁶ Hlihor–Scurtu 2010, 146–156; Branche–Delpa–Horne–Lagrou–Palmieri–Virgili 2012, 4–13.

markánsabbak, ha például a bulgáriai, a „történeti barátság” talaján értelmezett, a Vörös Hadsereg kevésbé traumatizáló hatású viselkedésére gondolunk.¹⁷

Nem csupán a megbélyegzett egyházi világon belül látták rendkívül károsnak a Vörös Hadsereg jelenlétét, hanem a kommunista párttagok jelentős része is. Miként ezt egészen markánsan megfogalmazták a nagymarosiak: míg a harcoló csapatok viselkedését a hadijognak megfelelőnek vélték, azon túllépőnek tartották az ingóságok, az egyre nagyobb éhínséget okozó élelmiszerkészletek elvételét és a szexuális erőszak alkalmazását. Nézetük szerint „a kevés, nemzetével szemben háládatlan, velünk közösséget nem vallók miatt, szerény nézetünk szerint a község lakosságának 90%-a nem bűnhődhet”.¹⁸

A kortársak jó része nem csupán következtethetett arra, hogy a nevében hivatalosan is szovjet főparancsnokság alatti Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZE) valójában normaadó, akarátát parancsok formájában világosan érvényesítő hatalommal bírt, túllépve azon, amit számukra a fegyverszüneti egyezmény rögzített. A SZE megbízottjai minden megyében, fontosabb üzemben és hivatalban ott ültek, akiknek a feladatkörét Szviridov altábornagy egyik, 1946. május 15-i megfogalmazása egyértelműen kifejezte: „A szovjet megszálló hatóságoknak joguk van [mindent] látni, tudni és ellenőrizni.”¹⁹ Érdemes a szóhasználatra egyéb tekintetben is figyelni, hiszen az sokszor életszerűen érzékelteti a kortársi helyzeteket, de a megszállók gondolkodásmódját is. Vorosilov marsall az 1944–1945-ös harcokra utalva jegyezte meg a Tungsram-üzem Szovjetunióba történt kiszállítását illetően, hogy ezt megtehették, hiszen „abban az időszakban a front volt a gazda”.²⁰ A frontharcok után pedig a szovjet kézben lévő SZE lett a „gazda”.

Az „új országépítés” programját és propagandáját a szovjet modellből kiindulva egészen gyakorlatiasan előkészítették, így például a Moszkvában 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezményben többek között (a „német állampolgárok” már megkezdett internálásán, a kártérítési összegek megnevezésén túl) a nyilvánosság különböző tereit is a szovjetizálás részévé tették, hiszen minden irodalmi termék kiadása, behozatala, terjesztése, a színielőadások rendezése, a mozik működtetése, a rádióállomások, a posta, a távíró és távbeszélő működése csak a Vörös Hadsereg főparancsnokságával való egyeztetés alapján volt lehetséges.²¹ Hasonlóképpen rögzítették a magyar polgári közigazgatás visszaállítását, amely a társadalmi gyakorlatban lényegében azt jelentette, hogy a Magyar Kommunista Párt (MKP) a lehetséges módon igyekezett a pozíciókat megszerezni.²²

¹⁷ Naimark 1999, 85–86; Purs 2010, 23. Lásd Pető 1999, 100–102; valamint kötetünkben például Czet Balázs, Kunt Gergely, Sántha István, Bánkúti Gábor és Vértesi Lázár tanulmányát. A Vörös Hadsereg tagjainak cselekvését, egyfajta válaszként, motiválhatta az az erőszak, amely a háború korábbi szakaszaiban a Szovjetunióban történhetett. Vö. Ungváry 2015.

¹⁸ L. Balogh 2015b, 274–276.

¹⁹ Feitl 2003, 12, 14.

²⁰ A SZE 1945. június 5-i ülésjegyzőkönyve. Feitl 2003, 49.

²¹ A szovjetizálás folyamata is összetett, de több tényező világosan látható, így például a Vörös Hadsereg és a kommunista párt befolyása. Janos 2003, 235–238, 242–245, 254–257; Rees 2008; Bottoni 2014, 46.

²² Feitl 2003, 376. Az új állami struktúrának, még pontosabban a gazdasági, az információs és a szimbolikus tőkefajták összpontosításának a folyamatát ekkor is pontosan nyomon lehet követni. Bourdieu

A háború természetrajzából fakadó éhezés, nyomor mellett a manifesztálódott és látens traumatizálódást is meg kell említenünk. A háborúk az intézményesített kollektív erőszakot és a tömegességet jelentik, amelynek meghatározó tényezői például a kollektív mobilizáció és az erőszak megszervezése, az anyagi kár, az ellenség megölése, az erőszak dicsőítése, az áldozatok szenvedése iránti közömbösség, az erőszak gépiesítése, az idő reorganizálása, az akció kiszámíthatatlansága, a mindennapi élet dramatizálása. A traumatizálódás egyik sajátossága, hogy a trauma a következő nemzedékekben pszichikai és mentális értelemben tovább él, és további konfliktusok forrása. Az áldozat pszichoszociálisan, míg a tettes morálisan traumatizált helyzetbe került, előbbi a terhes emlékezet, utóbbit a terhes lelkiismeret sújtja. Az emlékek erejének nyilvánvalóak a politikai vonatkozásai, hiszen az egyéni múltak mint kollektív tapasztalatok később aktivizálhatók.²³ A történetkutató, ha nem csupán ellentétes kategóriákban gondolkodik, valóban „egyidejűségeket”, egymásra rétegződött viselkedés- és mentalitásbeli jegyeket talál.

A háború a hagyományos elitok és társadalmi csoportok felbomlását is felgyorsította, amely összetett folyamatban a zsidósors tragikussága újabb sajátos konfliktusokkal terhelődött.²⁴

1945-öt a korábbi uralmi rendszerek üldözöttjei, mindenekelőtt a magyar zsidóság kirekesztett és a holokausztot túlélő, bár megosztott csoportjai élhették meg fel- és megszabadulásként.²⁵

A háború utáni kortársi kontextusokban fellelhető a kommunista párthoz kötődés vagy éppen a tőle való távolságtartás, valamint az azon belüli antiszemizmus is.²⁶ A magyarországi vidéki társadalom zsidóüldözéssel kapcsolatos szembesülésének, valódi és feltételezett kollaborálásának a háború végén formálódó új politikai és társadalmi rendszerben is jelentősége lett.²⁷ A visszatért magyar zsidó családok tagjai is újabb konfliktusmezőbe kerültek.²⁸ Számosan sodródtak a Vörös Hadsereg által erőszakkal elhurcoltak közé, számosan csatlakoztak a számukra egykor „megszabadulást” hozó, a Vörös Hadsereg protektorátusa alatt megszervezett kommunista párthoz, a rendőrséghez, cselekvőn belesodródva jogellenes, erőszakos eseményekbe.²⁹ Motivációik sorában ott lehetett a veszteségérzetből fakadó tehetetlenség és elégtételvétel érzése, az ellenségek által motivált „új rend” megteremtésének minél gyorsabb elérése, illetve a holo-

2002a, 91. Vö. Gyarmati 1996, 495–502. A háborús társadalom kérdéskörének egyes elemeire lásd Bódy–Horváth 2015.

²³ Lásd bővebben Ö. Kovács 2012, 27–36.

²⁴ Léon 1985, 131–133; Löwy 1985; Bibó 1986c, 646–663; Gyurgyák 2001, 581–590; Komoróczy 2012, 922–927.

²⁵ Bibó 1986c, 754–778; Győri Szabó 1997; Karády 2002.

²⁶ Figes 1996, 677; Köves 2014; Novák 2014; Mezei 2014.

²⁷ Részben eltérő értelmezéseit lásd Ständeisky 1992; Apór 1998.

²⁸ A számadatokra is lásd Stark 1995, 47–54.

²⁹ Szakács–Zinner 1997, 242–254; Győri Szabó 1997, 71–112; Palasik 2010; L. Balogh 2015b, 300; Rigó 2014, 183–218.

kauszt miatt megtört zsidó identitás deszakralizálódott útkeresése.³⁰ Ugyanakkor az sem feledhető el, hogy a társadalom tagjainak jelentős részében elevenen élt 1919 félelmet keltő emlékezete. A kommunista vezetésben folyton viszonyítási pont maradt az, hogy még egyszer „nem hibázhatnak”, azaz a kitűzött célokat, a „reakciók”³¹ világát ki kell iktatni, és politikai hatalmuk társadalmi bázisát az államosítások révén meg kell teremteni.³²

Magyarország 1938 óta a nemzetközi hatalmi politikai játszmák révén először német, majd a korábbi cári területszerző hagyományt folytató „szovjet” érdekszférába került.³³ Madártávlatból nézve, az országban történeteket ebből a perspektívából is láttatnunk kell. A totális diktatúrára törekvő és azt nagyrészt megvalósító politikai rendszerek egyik súlyos társadalmi öröksége az, hogy az abban érintetteknek tabusítaniuk kell a tapasztalatukat. A leplezés, színlelés folyamatai kölcsönösek egymással, hiszen minimalizálódó ellensúlyok hiányában az állami erőszak jelöli ki az észlelési és kifejezési zónákat. A történetkutató ennek alapján kell hogy értelmezze a forrásokat. 1945 egyszerre jelent fordulópontot globális, országos és lokális szinten.³⁴ A kérdés az, hogyan választjuk meg a történeteket követni igyekvő nézőpontunkat. A háború természetrajzából, traumáiból, a keletkezett úrból következően ebben az esetben egyszerre kell fókuszálni a történelem- és társadalomformáló erők döntéshozói szférájára és a dezintegrálódott társadalom tagjainak viselkedésére.

³⁰ Connerton 1989, 3–4.

³¹ A kommunista álláspontot reprezentáló Révai József megfogalmazása (*Szabad Nép*, 1945. július 22.) szerint „reakció az, aki antikommunista”. Szakács–Zinner 1997, 45. A kortársi közéleti, politikusi, a társadalmi gyakorlat több tényezőjével nem számoló véleményekre lásd még például Bibó 1986a; Bibó 1986b; Ständeisky 2015, 34–38.

³² Miként a Szovjetunióban kiképzett magyar kommunisták, jó részük „szovjet” állampolgárként és katonatisztként, úgy az itthoniak is tisztában voltak azzal, hogy radikális és kisebbségi csoportjukkal szemben mennyire nagyfokú a társadalmi bizalmatlanság. A háború kiszámítható kimenetelére gondolva, erre a problematikára a „magyar néphez” intézett 1944. szeptemberi kiáltványban is utaltak. Rákosi–Szabó 1967, 19.

Tanulságos kortársi megfigyelést is idézhetünk. Az 1918 óta a Hitelbankban dolgozó, 1945-ben vezérigazgató báró Ullmann György 1945 tavaszán írt naplójegyzetében ez olvasható Rákosi Mátyásról: „A 16 évi börtön gyűlölete beszél belőle gyakran és nagyon bosszantja, hogy ha látja, hogy az ember nem fél tőle; mert ő fél és érzi a magántulajdon alapján álló kommunizmus és a demokratikus alapon álló diktatóri rendszer ferdeségét, és fél, hogy csakúgy, mint 1918-ban, megint a pad alá esik.” Kövér 1993, 67 (kiemelés az eredetiben). Lásd még Litván 1993, 271–272.

³³ Gaddis 1997, 29; Borhi 2015, 87.

³⁴ Vö. Bottoni 2014, 46.

A kommunista párt térfoglalása vidéki miliőben

„Az igazolások alapjának szántuk a társadalom bejelentéseit. Ez azonban nagyrészt arra szorítkozik, ha valakinek a lakását, vagy üzlethelyiségét, vagy feleségét, férjét akarja a bejelentő megszerezni.”³⁵

A Vörös Hadsereg jelenlétében a szovjetizálás egyik legláthatóbb pillére a belügyminisztériumi, rendőrségi pozíciók elfoglalása volt.³⁶ Ezzel párhuzamosan tervszerűen megcélzották a kommunista párt létszámának növelését.³⁷ További alapkutatásokra van szükség, hogy életszerű történeti képünk legyen az erős társadalmi korlátokba ütköző háború utáni politikai szerveződésekről.³⁸ Az illusztratív példák sorából válogatva, az Abaúj-Torna megyei rendőrség kommunista párti befolyásáról a jelentéskészítő azt írta, hogy „[k]ezünkben van a legfontosabb rendőrségi pozíciók igen tekintélyes része. Így az őrszemélyzeti parancsnok, politikai osztályvezető, őrszemélyzeti parancsnokhelyettes, valamint 9 járási pozíció”. Ezzel szemben a nemzeti bizottságokban „nyomasztó kiszagda fölényt” tapasztalt, amely vármegyei bizottság 1945 tavasza után csak 1946 elején ült össze ismét.

³⁵ PIL 274. 15. 34. ő. e. Jelentések az igazoló bizottságok működéséről, 68. l. Helyzetkép és javaslat az Igazoló Bizottságok működéséről. Az MKP nagybudapesti pártbizottságán, Kunsági Viktor által írt jelentés az MKP Állampolitikai Osztályának. Budapest, 1948. január 18. Egyes 1945-ben keletkezett dokumentumok megfogalmazásai is sokatmondók. A szécsényi igazolóbizottságról a következőképpen írtak 1945. július 18-án: „Jelentik, hogy az igazolóbizottság gyors munkáját hátráltatja a rendőrségi nyomozás” PIL 274. 15. 34. ő. e. Jelentések az igazoló bizottságok működéséről. 15. l.

³⁶ Vas Zoltán később így írt a pozíciószerezés fontosságáról: „[...] de a rendőrkapitány kommunista legyen! Ragaszkodnunk kell ehhez – magyaráztam bizalmasan a kommunista elvtársaknak –, hogy többé minket, kommunistákat Magyarországon be ne zárhassanak”. Vas 1982, 15; Palasik 2000, 17, 42, 84–93; Krahulcsán–Müller 2009; Krahulcsán–Müller 2015. A rendőrségi pozíciók elfoglalása továbbá azért is fontos volt a kommunista párt számára, hogy az agitáció során minél inkább biztosítani tudják az „eredményeket”, valamint a földosztást és más tulajdonváltást követő tiltakozásokat kontrollálják. Csöngé 2005, 202–203. Az 1990 előtti kiadványokban is, igaz, más beszédmódban, de jól nyomon követhető az 1945 elején történt hatalomváltás néhány története. Például Kaposváron 1945. január 5-én alakult meg a kommunista párt a *Somogyvármegye* című lap szerkesztőségében. A személyes emlékeire is támaszkodó, levéltáros kutató Kanyar József így írt a körúton lévő Vas Zoltán somogyi látogatásáról: Vas „az első pártinstrukciókat hozva magával, [...] Valóban ettől az időtől kezdve a demokratikus átalakulás legfőbb motorja az MKP volt a megyében, mint első és sokáig egyetlen szervezett demokratikus párt, amely – természetesen – élvezte a hazájuk példáját szem előtt tartó szovjet katonák támogatását. [...] A demokratikus átalakulás kiharcolása és az elért eredmények megtartása érdekében az MKP-nak az egyik legsürgetőbb feladata a demokratikus rendőrség megszervezése és hathatós támogatása volt. Javaslatára – Szövetséges Ellenőrző Bizottság egyetértésével – a Nemzeti Bizottság január közepén már ki is nevezte az első demokratikus rendőrfőkapitányt”. Kanyar 1980, 185. Hasonló tótkomlói példa: L. Balogh 2015b, 83–85.

³⁷ A földosztási kampány részeként célszámokat adtak az elképzelt helyi kommunista párttagságra vonatkozóan. Például Mezőtúron háromezer, Kistűjszálláson kétezer fő szerepelt a tervben. Csöngé 2005, 185. A kommunista párt támogatottságának (kivéve a cseh területeket) hiányára lásd Pittaway 2012a.

³⁸ Mark Pittaway fővárosi (újpesti), Tatabányai és a Letenyei járás történeti kontextusaiban vizsgált eredményeire lásd Pittaway 2012b, 24–51.

Az abaúji vármegyei döntéshozatalban és törvényhatósági állások betöltésében erőteljesen érvényesült a kommunista párt befolyása.³⁹

A kortársi társadalmi konfliktusok sorából kiemelve, a kommunista párt abaúji jelentésírója az antiszemitizmus jelenségét fontosnak tartotta hangsúlyozni. Ha a háború utáni létformák megértésére törekszünk, és nem csupán egyenes vonalú, mintegy tervszerű politikai eseménysorokat látunk a történetekben, akkor különösen meghatározónak tarthatjuk azt az alaphelyzetet, amelyet a kortársak a fizikai állapotokról és a pártszerveződés életszerűségéről észleltek.

„Ennyire még a nyilasok alatt sem tombolt, merem állítani, nem gyűlöltek a zsidóságot a deportálások idején annyira, mint most. Ennek két oldala van. Az egyik, a reakció nagyon ügyesen használja fel ezt a fasiszta módszert, azonban egy kétségtelen, hogy a hazatért zsidóság egyáltalán nem kíván beilleszkedni a demokráciába és népellenes állásfoglalást tanúsít. Aránylag kevesen vannak, akik hitet tettek a demokrácia mellett. Igen kemény harc folyik az antiszemitizmus ellen, nemcsak külső, de belső pártvonalon is. A legjobb elvtársakról kell megállapítani, hogy antiszemita.”⁴⁰ Az idézett kortársi megállapítások több kontextusra is rávilágítanak, amelyekben megjelennek a múltbeli hagyományos elemek és az új társadalmi-politikai élethelyzetek vonásai. Ismét egy kommunista párti jelentésíró idézek 1946 márciusából: „A megyebizottság fázott és éhezett a szó legszorosabb értelmében. [...] Csupán a párttagságra támaszkodhattunk, annak ellenére, hogy az előző vezetők szétfelverte a pártot, és a széles tömegek szemében a leg súlyosabban kompromittáltak. Csapszék volt a párt, és tagjai között jó néhány züllött, iszákos személy volt a szóvivő.”⁴¹ [...] A párt közutálatnak örvendett megyei viszonylatban, rossz vezetői révén, és sok párttag letagadta tagságát, és a legutóbbi jelentések alapján megállapítható, hogy az 1945. októberi, valamint 1946. januári taglétszám, mely 4.100 párttagot mutat ki, egyáltalán nem fedte a valóságot, ugyanis mi nem tudtunk több párttagot kimutatni, mint 2.200-at. Ez a két szám mindennél jobban mutatja a való helyzetet. Bódvaszilás, Encs, Gönc, járási titkárok nélkül állt. Csupán két járásban volt járási titkár.”⁴²

Az új államhatalmi tagolódásnak megfelelően, a falusi terekben is nyilvánvaló jelei voltak az új határvonalaknak. A községi képviselő-testületi gyűlések új „pártok” szerinti elkülönülése fizikailag is láthatóvá vált, hiszen lehetőség szerint külön épületeket jutattak a „demokratikus pártoknak” és a „demokratikus szövetségeknek”, illetve vezetői-

³⁹ MNL BAZML XXXV/1. 41. II. 5. ő. e. 4–9. MKP-jelentés, Szikszó, 1946. március 19.

⁴⁰ MNL BAZML XXXV/1. 41. II. 5. ő. e. 4–9. MKP-jelentés, Szikszó, 1946. március 19.

⁴¹ Az *Abaúji Szabad Nép* című lapot a pártvezetés három szám után megszüntette, mert a lap „sok hibája” közül az egyik legfőbb, hogy a főszerkesztő „nyilas gyanús volt”. MNL BAZML XXXV/1. 41. II. 5. ő. e. 10–13. MKP-jelentés, Szikszó, 1946. március 21. A kommunista párttagság történeti forráscentrikus ábrázolására lásd Kende–Somorjai 2000.

⁴² MNL BAZML XXXV/1. 41. II. 5. ő. e. 10–13. MKP-jelentés, Szikszó, 1946. március 21. Az 1945-ös helyi politikai hatalomátvételre, kölcsönös eltulajdonításokra, visszaélésekre, nemi erőszakot is magába foglaló brutalitásokra sok példát találhatunk, így például MNL BAZML XXXV/1. 41. f. 2. I/1. ő. e.

nek.⁴³ Így például a Kalocsa melletti Foktőn a „pártok” a leveleotthonba költöztek be. A helyi kommunisták 1945 szeptemberétől már egyedül maguknak követelték ezt az épületet, amely törekvésük sikeres lehetett, mert karácsonykor már arról értesülhetünk, hogy a telefonjukat magukkal vitték, és az épületet a rendőrségnek adták át.⁴⁴ A foktői kommunista párttagok a korábban a református egyházhoz tartozó révvámszedési jogot is birtokba vették.⁴⁵

A szintén Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei solti nemzeti bizottság elnöke a kalocsai főszolgabírónak arról jelent 1945 márciusában, hogy a nyugdíjas jegyzőhöz a soltiak ragaszkodnak, azonban „A népakarat ezen megnyilvánulása ellenére a kommunista párt néhány tagja Katona Józsefet hivatali helyiségéből kizárta és lehetetlenné tette számára munkája tovább folytatását. Ebben az ügyben a kalocsai főszolgabírói hivatal február 20-án kelt rendelkezését nem vették figyelembe, ugyancsak figyelmen kívül hagyták a főszolgabírói hivatal azon rendeletét, hogy Katona József foglalja el ismét hivatalát.” A helyi kommunisták információi alapján a szovjet katonai parancsnok ismét kitiltotta a jegyzőt a munkahelyéről, amely eljárást a nemzeti bizottság „terrornak” minősített. A kommunista párthoz csatlakozás egyben az „újnemességhez”, mindenesetre az új kiváltságos réteghez való csatlakozási formára emlékeztet. A háború utáni kaotikus állapotban még láthatóbbak a helyi klientúrák szerveződésai.⁴⁶ Az ország különböző pontjáról idézett példák a közvetlen lokális tapasztalatok tükrében érzékeltetik, hogy az „új hódítás” kezdeti időszakában milyen miliőben és milyen módon formálódott az új döntéshozói kör.

⁴³ Egy korjelző igénybejelentés: Vágó József rendőr őrnagy, Veszprém megyei politikai osztályvezető a következő levelet írta az Alsóörsi Földigénylő Bizottságnak a kiszemelt ingatlan kiutalásáért: „Alulírott Vágó József rendőrőrnagy a magyar államrendőrség veszprémvármegyei főkapitánysága politikai osztályának vezetője, veszprémi (Villasor 14. sz.) lakos tisztelettel kérem a t. Földosztó Bizottságot, hogy Dr. Schiberna Ferenc volt veszprémi ügyvéd tulajdonát képező káptalanfüredi házingatlant kerttel együtt részemre kiutalni, illetve ezen birtokba engem behelyezni szíveskedjék. Kérelmem támogatására csatoltan bemutatom a Magyar Kommunista Párt Pestszenterzsébeti Szervezete által kiállított igazolványt, mely szerint a múlt rezsim alatt illegalitásban éltem és részt vettem az ellenállási mozgalomban. Kérelmem jóindulatú elintézését kérem.” MNL VML XVII. 501. 1946. április 19.

⁴⁴ MNL BKML V. 328. 8. köt. 1945. április 26. 135. o.; 1945. május 10. 192. o.; 1945. szeptember 14. 228, 233, 234. o.; 1945. december 23. 252. o.

⁴⁵ A presbitérium és a lelkész bevonásával egyeztető tárgyalásra került sor, ahol így összegezték a helyzetet: „A Gerjen-foktői révén gyakorolható vámszedési jogot a gerjeni Kommunista Párt vette birtokba. A révén való szállítást 15–20 tagból álló alkalmi szövetkezetbe tömörült párttag bonyolítja, önkényesen megállapított révdíjakat szednek és a bevétel 10%-t adják a Gerjeni Kommunista Párt pénztárába és a Gerjeni Ref. Egyháznak ugyancsak tetszés szerinti összegeket juttatnak.” MNL BKML V. 328. 8. köt. 1945. június 23. 212–213.

⁴⁶ Figs 1996, 683; Szabó 1991.

A földelkobzás és a földosztás értelmezési kérdései

„A földreform csak megindított egy folyamatot, csak kimozdította a holtpontról a magyar életet, de az agrártúlnépesedés még mindig itt van: a törpe- és kisbirtok tökehiánya, külterjes termelés és az agrárkiviteli kényszer és az ezzel összefüggő nyersanyag- és fűtőanyag-behozatali kényszer továbbra is előttünk áll, mint új magyar sorskérdés. [...] ez nemcsak siralmas, hanem nagyon komolyan elgondolkodtató kép. Ilyen birtokelaprózódás talán csak Spanyol- és Oroszország egyes vidékein, de főleg Kínában és Japánban található.”⁴⁷

„[...] ezrekre rúg az a mezőgazdasági munkanélküli tömeg, mely »állandó inségben szenved, akiknek nem tudjuk bizonyítani a demokrácia előnyeit«”⁴⁸ (Politikai Bizottsági ülés, 1948)

Miért olyan fontos történeti tényező a föld és a földpolitika?⁴⁹ A földpolitika elméletileg a földmérték, a földminőség és a földhasználat célirányos állami befolyásolása. A földet a mezőgazdaságban termelési célból használják, a föld az iparban telephelyet jelent, a terciér szektor számára pedig főként a lakáshelyzet alakulásában van nagy súlya. Továbbá a föld nyersanyagforrás, valamint környezeti szempontból is rendkívüli jelentőségű (pihenés, vízháztartás, klíma, a hulladék felvevőhelye).⁵⁰ Ha mindezen tényezőket mérlegre tesszük, akkor elég világosan látszik, hogy a földhasználat különösen a 20. században miként válhatott a szűk források elosztásának az alapproblémájává.⁵¹ Érdemes azt is megfontolni, hogy ideális esetben a földpolitika és a gazdasági fejlődés milyen módon kapcsolódik össze. A sajátos tapasztalat az, hogy a mezőgazdasági föld és földtulajdon rendszerint alárendeltje lett az éppen zajló strukturális változásoknak.⁵²

A földreformprogramok néhány történeti összefüggésével foglalkoznunk kell. Jogi értelemben, és részben gyakorlatilag is, a földreform politikai és gazdasági okokból kiindulva a tulajdon- és birtokviszonyok, valamint a földhasználat átalakítását jelenti. A 19–20. századi előzmények sorából kiemelendő liberális földreformmozgalom a családi gazdaságok létesítését célozta meg a nagybirtokok felosztása és a birtokspekuláció

⁴⁷ Veres 1948, 117.

⁴⁸ Idézi Orbán 1972, 62.

⁴⁹ Ihrig Károly a következő választ adja: „A termőföldnek gazdasági szempontból fontos tulajdonságai: a) az elpusztíthatatlanság, b) a helyezköthetőség és c) a korlátozott mennyiség.” Ihrig 1941, 131. A kérdéskör történeti és agrár-gazdaságtani összefoglalását lásd Czettler [1946] 172–200; Czettler [1947b], 43–73.

⁵⁰ Handwörterbuch 1980, 47; Czettler [1947b], 43–51.

⁵¹ „[...] a föld, épen [sic!] korlátozott mennyiségénél fogva, mindig politikai hatalmat ad tulajdonosának, és pedig nagyobb, mint a tőke.” Ihrig 1941, 193.

⁵² Czettler [1946], 131–140. Igen tanulságos, több tekintetben általánosítható megállapításra jutottak a romániai földviszonyokat elemző kutatók. A politikai és gazdasági elit számára a mezőgazdaság és egyáltalán a vidéki tér elsősorban a tőke kivonás egyik helyének, egy olyan szektornak és életvilágnak számított, amelyet először meg kell hódítani. Maga a földnyilvántartás és minden ezzel járó előzetes felmérés és adminisztráció is kényelmetlennek számított, mintha a tulajdonjog adminisztrálása az állampolgárság érzését kölcsönözné az érintett vidéken élőknek. (Müller–Bojincá 2010, 39.) Ez utóbbi megállapítás pregnáns módon igazolható sok eddig feltárt 1945 utáni magyarországi földnyilvántartási esettel, ahogyan erre majd a továbbiakban is utalunk.

visszaszorítása érdekében.⁵³ A birtokmonopólium megszüntetésével a társadalmi problémákat akarták megoldani. A második típusú földreformmozgalom lényegét a szocialista, kommunista jellegű jelentette, tehát nagyrészt mindaz, amit a szovjet kollektivizálás során végrehajtottak.⁵⁴

Az 1945. évi magyarországi „földreformrendelet” végrehajtásának, a társadalmi gyakorlatnak az átfogó alapkutatása máig nem készült el. A kérdéskör tárgyalását alapvetően továbbra is a politikai értékelések és a politikatörténet uralja.⁵⁵ Sajátos paradoxon jellemzi az ideologikus közelítésmódokat, a történetileg érthető elfogultságokat. A szerintem meg nem valósult „földreform” sok évtizedes sikeres emlékezetpolitikai hatása a kérdéskör forrásokon alapuló vizsgálatának elutasításában is megmutatkozik.⁵⁶ Ezzel kapcsolatban továbbra is a történeti források vétőjogát, az analitikus vizsgálatok és a történeti helyzetek életszerű ábrázolásának feladatát tartom szem előtt.⁵⁷

⁵³ A távolabbi múltba visszatekintve, az „agrárszocialista” földreform-elképzelések szűkebb értelemben David Ricardo több mint kétszáz évvel ezelőtti alapelméletéhez nyúlnak vissza. Szervezett földreformmozgalmakról az 1830-as évektől lehet beszélni. Az angliai chartistáktól kezdve Karl Marx, Karl Kautsky, Eduard Bernstein megnyilatkozásaiban folyton megtalálhatók ezek az elemek. Híressé vált Henry George *Progress and Poverty* című könyve (1879; magyarul *Haladás és szegénység* címmel 1914-ben jelent meg), igaz, ő nem akart államosítást, hanem elsősorban a földadózás kérdésköre foglalkoztatta. Franz Oppenheimer „szövetkezeti szocializmus” elképzelése egy olyan átfogó elméleti kísérlet volt, amely a kapitalista rendszer reformját nem az államhatalom megszerzésén keresztül, hanem annak gazdasági és társadalmi bázisának átalakítása révén látta elérhetőnek. (Vö. Meyer-Renschhausen–Berger 1998.) Mindenesetre elmondható, hogy a földreform a francia forradalom korától a használati és tulajdonlási jogok átfogó megváltoztatását, a föld újraosztását jelentette. Ugyanakkor a világháborúk utáni időszakokban a tényleges agrárreformok nem vagy kevésbé álltak már politikai napirenden, azok valójában egyre erősebb mértékben más politikai célok eszközei lettek. A „földreformot” nagyon sok esetben az etnikailag homogén nemzetállamok kialakításának céljából eszközként használták. Vö. Krauss 2009; Móricz 1932; Czettler [1946], 31–55; Simon–Kovács 2008; Gaučík 2012. Ebből a gondolatmenetből is levezethető az 1945. évi magyarországi földelkobzások és földosztások története.

⁵⁴ Azt is meg kell jegyeznünk, hogy az Európai Bíróság a nagybirtokok 1945 és 1949 közötti, kártérítés nélküli felosztását nem találta az emberi jogokba ütközőnek. Handwörterbuch 2008, 627.

⁵⁵ Kéziratot lezárása után megjelent legutóbbi szakirodalomból lásd Varga Zsuzsannának a társadalmi gyakorlattal szemben elsősorban a politikai és formális jogi megoldásokra reflektáló tanulmányát: Varga 2015. Éppen a kortársi társadalmi tapasztalat szempontjából hangsúlyozom, hogy a létező társadalmi konfliktusok lehetséges kezelése feltételezte, megkívánta a tényleges földreformot. Ezt az igényt azonban nem szabad egy olyan szükségszerű normává avatni, amely illegitimmé nyilvánítja a földosztás történeti vizsgálatát. Hogy valójában mit jelentett a „földreform”, azt annak társadalmi gyakorlata mutatja meg; A következő, példaként kiválasztott köteteknek vannak ma is hasznosítható részei, de érthetően nem abban a „marxista–leninista történettudományi” értelmezési keretben, amely a publikálás nyelvét meghatározta. Ezek a művek sok esetben inkább a személyes életpálya és a „kádári legitimációs” politika egy-egy elemét, metszéspontját érintik: Orbán 1972; Donáth 1977; Romány 1998. E munkák kódolt nyelvét megfelelő módon dekódolni kell. A szöveg-értelmezéshez alapvető olvasmánynak tartom az egykori sztálinista filozófus könyvét: Kolakowski 1971; vö. még Kocka 1977; Révész 1983; Litván 1988; Lasswell 2000; Maurel 1994.

⁵⁶ Lásd a *Rubicon* 2015. évi online vitarovatát.

⁵⁷ Régi történeti módszertanra, a történeti gondolkodás fontosságára utalnék: Le Goff–Chartier–Revel 1994; Koselleck 2003; Burke 2006; Romsics 2002, 21–25.

Más részdiszciplínák szempontjait is érvényesítve, a történetkutatásban fel lehetne tárni, hogy a politikai mítoszképzés részét képező „földreform” korabeli tartalmi jelentése nem felel meg egy reform kritériumainak. Egy valódi reform a hosszú távú gazdasági-társadalmi hatásokra figyelő és a jogi normákat biztosító intézményesültséget feltételez. Maga a kifejezés a radikális politikai célt, a gazdasági alapjától, az egzisztenciájától megfosztott, megroppantott korábbi elitek és az egyházak, valamint intézményrendszerük társadalmi kiiktatását leplezte.

A „polgári demokratikus földreformnak” általában két ismervét szokták megemlíteni. Az első a polgári értékminta szerint a „munkaszervezet és a tulajdon elkülönülését a földhasználat és a földtulajdon alanyi egységének helyreállításával megszünteti úgy, hogy a földet – mint termelőeszközt – működő tulajdonként a termelőnek adja”. A második ismerv szerint hosszú távú agrár- és földpolitikát követnek, amely a tulajdonos megélhetését garantálja.⁵⁸ Ennek tükrében elmondható, hogy az 1945-ös földosztás során családi munkaerőn alapuló kisparaszti mezőgazdaságot hoztak létre úgy, hogy azt nem követte agrárreform.⁵⁹

A valóban radikálisan új helyzet azt eredményezte, hogy a törpebirtok átlagterülete 1,4-ről 5,3 kataszteri holdra (kh), a kisbirtokoké 7,2 kataszteri holdról 11,6-ra növekedett. A kétmilliónyi magánbirtok közül csak 56 000 területe haladta meg a 25 kataszteri holdat, amely helyzet a későbbi „osztályharc” egyik hivatkozási alapjául szolgált.⁶⁰ A földéhséget

⁵⁸ Tanka é. n., 148–149; Czettler [1946a], 16–29.

⁵⁹ Agrár-közgazdasági szempontból is ellentmondásos helyzet alakult ki, ha a következő álláspontot képviseljük: „Nem kétséges tehát, hogy a nemzeti összhozadék szempontjából nem a birtok, hanem az *üzemmegoszlás* a döntő. Ha kisüzemek nem bérelt, hanem saját tulajdonban levő földön létesülnek, ez különbséget csak annyiban tesz, hogy a földtulajdon és az ebből eredő járadék egyenletesebben oszlik meg. A *birtokmegoszlás* tehát kizárólag *jövedelemmegoszlási*, vagyis *társadalmi*-, illetve *nemzetpolitikai kérdés*.” Ihrig 1941, 209 (kiemelés az eredetiben); Ihrig–Nagyptaki 1946, 47–48; vö. Kaposi 2013. Sajátos kortársi paraszti vélemény: „Nem kellett volna a nagy birtokot felosztani apró részletekre. Azokat az állam vehette volna kezelésbe (igaz, van ilyen is), [...] A parasztgazdák birtokait meg kellett volna hagyni 200 holdig [...]” Romsics 2009, 270–271. Orbán Sándor a következőképpen összegez az egyik helyen, nem kevés ellentmondással kötetének más kijelentéseivel szemben: „A földreform radikalizmusa, forradalmi tartalma sokkal inkább kitűnt abban – és ez nem kevés –, amit megsemmisített, mint abban, amit a juttatásokkal létrehozott [...]” Orbán 1972, 62. A következő megállapítás is megerősíti az előbbieket, kivéve a „demokratikus átalakulásról” írt utalást. Az utóbbi szófordulat az ideológiai elvárás, nem pedig a forráselemzésen alapuló történetkutatás eredménye: „a birtokreform első-sorban nem gazdasági, hanem szociális szempontokat figyelembe vevő politikai döntés volt; a koalíció szándéka szerint nem befejezése, hanem kiindulópontja a mezőgazdaság, a falu demokratikus átalakulásának”. Pető–Szakács 1985, 40. „[...] a földreform ugyan radikálisan megsemmisítette a nagybirtokrendszert, de nem hozta magával sem az agárszegénység megszűnését (ami végül is nem a föld által, hanem az iparba áramlás révén oldódik meg), sem pedig a megcélzott középparaszti lét általánossá válását.” Závada 1986, 19; Réti 1991, 1148. „A földreformot, a gazdaság működését érdemben átalakító radikális változást a társadalmi igazságosságról vallott nézetek, tehát egyértelműen politikai motiváció vezérelte, és nem a gazdaság immanens szempontjai. [...] A politika primátusát jelzi az is, hogy a földreform technikai értelemben is politikai akcióhoz hasonlított, hiszen jogi legitimitását is döntően utólag teremtették meg.” Pető 1998, 99; Varga 2009, 6–9.

⁶⁰ Szakács 1998, 294. A magánbirtokok 12,8 millió kataszteri holdas területéből 3,1 millió kataszteri hold tartozott a 25 holdon felüli kategóriába. Szakács 1998, 312.

ekkor sem lehetett kielégíteni, amit az is mutat, hogy a 730 ezer földigénylő közül 660 ezer (90%) főt minősítettek igényjogosultnak. A házhelyigénylők (350 ezer fő) 57%-ának nem teljesítették a kérését, mivel ők kaptak földet.⁶¹ Az 5,6 millió kataszteri holdnyi terület igen jelentős része nem került a gazdákhhoz, hiszen a mennyiség 40,8%-a erdő,⁶² legelő, nádas és nem művelt föld volt, amit kisüzemi keretek között ekkor lényegében nem lehetett hasznosítani (1. táblázat).⁶³ A kiosztott összterület (5,6 millió kh) 58%-a került személyekhez, egyébként pedig a további ingatlanok zöme az állami döntéshozók kezére jutott.

1. táblázat. A földosztás juttatásai 1945–1947

	Kataszteri hold	Százalék
Személyeknek	3 258 738	58,2
Minta-, tan- és kísérleti gazdaságnak	51 079	0,9
Állami tó- és nádgazdaságnak	46 542	0,8
Községeknek (erdő)	83 643	1,5
Közbirtokosságoknak (erdő)	15 932	0,3
Államnak (erdő)	1 360 592	24,3
Közlegelőnek	422 496	7,6
Egyházi, javadalmi célokra	19 739	0,4
Telepítési célra	91 809	1,6
Házhely célra	110 387	1,9
Közcélokra	26 152	0,5
Tartalékterület	112 536	2,0
Összesen	5 599 645	100,0

Forrás: Mezőgazdasági adattár 1965, I. kötet, 46; Orbán 1972, 41.

Birtokstatisztikai szempontból a földosztás az ország hasznosítható 16 millió kataszteri holdnyi területének mintegy 35%-át egészen közvetlenül érintette. A közel 10 millió kataszteri hold szántó mintegy 30%-át, a több mint 200 ezer kataszteri holdnyi kertterületnek 19, a nem egészen 360 ezer kataszteri hold szőlőnek 13, az 1,8 millió kataszteri hold rét- és legelőterületnek 32, és megközelítőleg 2 millió hold erdő 73%-át kisajátították. A földterületekhez tartozó épületek, felszerelések és berendezési eszközök, vetőmag és takarmány mind az új földosztás tárgyát képezték. Máig részleteiben pontosan nem ismert módon vitték el, hordták szét azt, ami elérhető volt. A mintegy 1500 udvarház és

⁶¹ Az 1941. évi adatok szerint a mezőgazdasági munkásoknak mintegy 52, a cselédeknek 47, a törpebirtokosoknak 44, a kisbirtokosoknak 75%-a nem kapott földbirtokot. Fontos kiemelni itt is, hogy milyen szorosan kapcsolódott össze a német kitelepítések története a földosztással. A mintegy 450 ezer német anyanyelvű neve alatti 600 ezer kataszteri holdnyi területből Volksbund-tagság címén legalább 204 ezer holdat elvettek. Pető-Szakács 1985, 38–39. Bővebben lásd Tóth 2009; Gonda 2014. Egy példát a kortársi beszámolók közül lásd Somlyai 1965, 412–417.

⁶² Az erdők állami, illetve állami ellenőrzés alatti községi kezelésbe kerültek.

⁶³ Orbán 1972, 41.

kastély, 500 szeszgyár, malom és egyéb mezőgazdasági üzem, valamint 175 más bognár- és kovácműhely, szikvízgyár, jórészt már ekkor „szövetkezeti” kezelésbe került. Hasonlóképpen közös használatúvá lettek a traktorok és a cséplőgépek. Mintegy 400 ezer mezőgazdasági kisgépet és kisebb eszközöket pedig a földhöz jutottaknak adtak.⁶⁴

Mivel a történelem valóban mennyiségi kérdés is, ezért érdemes figyelembe vennünk a 2. és a 3. táblázat adatait, hogy érzékelnünk tudjuk a levéltári források panasz- és fellebbezési ügyei mögötti strukturális jelentőségű beavatkozást.⁶⁵

2. táblázat. A földosztás során igénybe vett terület jogcím és országrész szerint

Országrész	Az elkobzott birtokok száma	Az elkobzott terület (kh)	Az elkobzott terület (%)	Az elkobzott birtokok átlagterülete (kh)
Dunántúl	29 726	262 822	48,8%	8,8
Alföld	13 040	254 551	47,2%	19,5
Észak	479	21 798	4,0%	45,5
Összesen	43 245	549 171	100,0%	12,4

Forrás: Szakács 1964, 67.

A Dunántúl nagybirtokjellegéből fakadóan ott jóval nagyobb mértékű volt a birtokuktól megfosztottak száma. Továbbá az is feltűnő, hogy jóval a későbbi „kulákbirtok” határának tekintett 25 hold alatti nagyságú volt az elkobzott átlagos birtokterület (8,8 kh). Ugyanezen szempontból az elkobzott átlagterület az Alföldön már lényegében beleesett a „kulákkategóriába”, az észak-magyarországi területeken pedig messze meghaladta azt.⁶⁶

⁶⁴ Pető–Szakács 1985, 39.

⁶⁵ Lásd kötetünkben Balogh Dorottya, Csikós Gábor, Galambos István, Hajagos Csaba, Horváth Gergely Krisztián és Nagy Netta tanulmányát.

⁶⁶ A legtöbb birtokelkobzásra Baranyában (12 363 db, 62 261 kh), Tolnában (8229 db, 38 937 kh), Pest-Pilis-Solt-Kiskunban (5823 db, 51 597 kh) és Bács-Bodrogon (4776, 33 746 kh) került sor, de a 193 elkobzott birtokhoz képest igen nagy területet vettek el Szabolcsban (21 609 kh) is. Az elkobzott terület összes (a megváltottól a szőlőig, házhelyekig stb.) igénybe vett földterületi nagyság szerint a megyék közül a Dunántúlon Somogy, Fejér és Zala állt az élen, egyébként a Dunától keletre Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye országosan is a leginkább érintett volt a földindulásban. Elsősorban a nagybirtokok felosztása révén Szabolcs a dunántúli élmezőnnyel egy szinten volt. Mezőgazdasági adattár 1965, 81. Lásd még Somlyai 1965, 139–145. További elemzést igénylő feladat a birtok- és üzemszerkezet, valamint a helyi földosztások gyakorlatának összehasonlítása. Az általam feltárt, különböző országrészekből származó esetekben feltűnő, hogy a Dunától keletre mennyivel több diktatórikus eljárásra került sor. Ezek okait keresve az említett birtokszerkezettel összefüggésben a polarizált agrárstruktúrából is fakadó szegénység, irigység, bosszú jelentős szerepet játszhatott. Mindezeket túl a harcok, a front hullámszerűsége, a történések időbelisége, az ezzel együtt járó társadalmi tudomásulvétel is nagyban befolyásolhatta a történéseket. A megyei földosztási iratok elsősorban Tolna és Veszprém megyében maradtak meg összefüggő egységekben. Az utóbbiakat kutatva, úgy látom, hogy az említett két megyében jobban érvényesült a földosztás Tiszántúlhoz képest későbbi idejének és „szervezettségének” hatása (MNL VEML XXIV. 201/b. 62, 97. doboz). További vizsgálatot igényel, hogy az 1945. évi birtoklevél átadásával valóban megtörtént-e a birtokbavétel. Például a Sokoróalján fekvő Tápon a birtokot az új tulajdonosok csak 1947-ben kapták meg. Balogh 2002, 200.

A 3. táblázat kategóriái még inkább érzékeltetik, hogy mekkora mértékű volt az úgynevezett úri birtokokat érintő földelvétele. Másrészt az egyedi eseteleírások rávilágítanak arra, hogy a földosztási rendelettel szemben milyen módon jártak el az úgynevezett parasztbirtokok tulajdonosaival. Országos érvényességgel idézzük a következő megállapítást: „A földosztás során tehát az elkobzás vagy kisajátítás útján 75 505 tulajdonos 5 599 645 hold földjét vették igénybe, ebből 21 152 tulajdonos 100 hold alatti birtokkal rendelkezett, az igénybe vett területük 135 318 kat. h. volt. A rendelet végrehajtói ezzel úgy nyúltak bele a korábbi tulajdonviszonyokba, hogy ennek az igénybevételnek gazdasági jelentősége tulajdonképpen alig volt.”⁶⁷

3. táblázat. A megváltás kilátásba helyezésével igénybe vett birtokok

Ország rész	Birtokszám	Terület (kh)	%	Átlagterület (kh)
Dunántúl	10 889	2 318 603	45,8	212,9
Alföld	14 759	1 894 163	37,4	128,3
Észak	6 612	847 708	16,8	128,2
Összesen	32 260	5 060 474	100,0	156,8

Forrás: Szakács 1964, 67.

A 20–50 és az 50–100 holdas kategória is számban csökkent, de mindez azért történt, mert elsősorban a 100 holdon felüli birtokosok jelentős része 1945–1946-ban a tulajdonjogot átíratta a gyerekeire.⁶⁸ További vizsgálatokat igényel, hogy ezzel az állami erőszak elleni lépéssel mit és meddig tudtak megvédeni.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a falusi társadalom gazdailtjét képező, később „kulákként” megbélyegzett, majd hivatalosan is „osztályellenségnek” számító gazdák sorsát már 1945-ben alapvetően érintették a földelvételek.⁶⁹ Strukturális megközelítésben azt lehet mondani, hogy a földosztás után – a kisiparosokat, kereskedőket és fuvarosokat is idesorolva – részarányában egy 50%-os kistermelői társadalmi tömb jött létre. Az ő megélhetési lehetőségeik elvileg növekedtek, sőt politikai szempontból is támogatott kategóriába kerültek. Kelet-közép-európai összehasonlításban elmondható, hogy (a lengyel gyakorlathoz hasonlóan) a magyarországi földosztás volt a leginkább nagybirtokellenes. (Ennek hátteréhez hozzátartozik, hogy Kelet-Közép-Európa többi országában korábban voltak földosztások.) A nagybirtokok, a régi elit kiiktatása együtt járt a szegény- és nincstelen paraszti rétegek alapvetően politikai megfontolás alapján formált „támogatásával”.⁷⁰

⁶⁷ Nagy 2009, 16.

⁶⁸ Nagy 2009, 20.

⁶⁹ Minderről már az eddigi szakirodalmi utalásokban is lehetett olvasni: Szakács 1964, 80; Pető–Szakács 1985, 39; Benet 1995, 217; Nagy 2009, 8.

⁷⁰ Réti 1991; Szakács 1998.

A történetkutatásban lényegében nem került sor a társadalmi hatások – vesztesek és „nyertesek” helyzete szerinti – vizsgálatára, a publikációk meghatározó része akarva-akaratlanul nagyrészt a kommunista párt egykori elvárásainak alapján született meg. Elmaradt a „földreform” politikai mítoszának analitikus ábrázolása és a gazdasági és társadalmi összefüggések értékelése. Számos kötet és tanulmány született a „földreformról”, amelyek persze lényeges összefüggéseket homályban hagyva, részben „igaz történeteket” ábrázolnak. Például arról, hogy mekkora arányban és hol osztották ki a földeket, milyen nehézségekkel néztek szembe az újjgazdák. Több probléma is van azonban ezekkel az ábrázolásokkal. Az egyik az, hogy arról lényegében nem esik szó: az 1945. évi földügy nem vagy nem pusztán egy agrártörténeti kérdés, hanem a már említett hatalomtechnikai eljárás döntő eszköze volt háborús állapotok közepette.⁷¹ Az abban résztvevők is tudhatták ezt, de a földhöz jutás vágya, mohósága, kényszerűen gyors pártpolitikai döntések, a magántulajdon szentségének elvét félresöpörő kommunista propaganda és erőszakos gyakorlat hatása erősebb volt.⁷² Az sem feledhető, hogy a zsidótörvények már a korábbi években fellazították az alapvető jogi és társadalmi normarendszert.

Abból a kutatási előfeltevésből indulok ki, hogy a második világháború végén a kommunista projekt ideológiai alapvetéseire támaszkodó sztálini hatalomtechnikai eszközök legdöntőbb, az egész társadalmat radikálisan érintő eseménye a földelkobzás, majd a földosztás volt.⁷³ A földkérdés az MKP számára nyilvánvalóan az egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb hatalmi kérdés volt, tehát olyan eszköz, amellyel radikális társadalmi-hatalmi átrendezést vihettek véghez. Olyan társadalomtörténeti eseményről van szó, amely a kommunista párt hatalombirtoklásának alapfeltétele volt hosszú időre.⁷⁴ A földreformrendelet kiadásának egyik oka az idegen, megszálló hadsereg politikai és hadvezetésének taktikai megfontolása volt.⁷⁵ Ugyanakkor az ebből következő radiká-

⁷¹ Az ideiglenes államszervezet szakasza az 1945. évi novemberi választásokig tartott, amely idő alatt a már említett társadalomtörténeti események megtörténtek.

⁷² A tulajdonhoz kötődő emberi kapcsolatok jelentőségét lásd F. Lassú–Lisznyai 2003, 383–391.

⁷³ A kommunista párti belső miliőt felidéző Kállai Gyula szerint a földreform volt a „mérce”. Kállai 1984, 155. A kommunista párt 1944. október 9-én rendezett orosházi gyűlésén a „Szovjetunió küldötteként” bemutatott Vas Zoltán és mások hangsúlyozták, hogy „A kolhozok a Szovjetunióban kitűnően bevéltak, de mivel a magyar földmunkásság földet akar, elosztjuk közöttük a nagybirtokot.” Szabó 1976, 36, 38. A kolhozok valódi életvilágára lásd Lewin 1980.

⁷⁴ A mintegy „felülnézeti”, politikátörténeti értelemben megvont periódusathárak másutt húzódnak, erre lásd Rainer M. 1998, 21; Rainer M. 2011. A földügy kiemelt jelentőségű volt a többi pártprogramban is, bár ezek „kidolgozottsága”, időbelisége (1945 őszéig is elhúzódott) önmagában is tanulságos. Vö. Balogh–Izsák 2004, 9–90.

⁷⁵ „Meghökkentem. Hát a Szovjet írja elő, hogy mikor készítsük el a földreformrendeletet? [...] Nagy Imre, a kommunista földművelésügyi miniszter felolvasta a kormány földreformtervezetét, amelynek két jellegzetessége volt: radikalizmusa és felületessége. [...] Megdöbbenve fordultam Tildy Zoltánhoz és kérdeztem: – Mi van itt? Miért nem lehet itt egyetlen ésszerű javaslatot elfogadtatni? Tildy Zoltán halkan válaszolt: – Tegnap magához kéretett bennünket Vorosilov marsall, s előírta a földreform mértékét és végrehajtásának időtartamát is.” Nagy 1990, 143–145. Lásd még Vas 1982, 88–89. Hogy miért

lis változás, annak végrehajtása, társadalmi gyakorlata már más értelmezési lehetőséget és feladatot ad.⁷⁶

A moszkvai irányítással tevékenykedő MKP vezetésének a célja nyilvánvalóan az volt, hogy a politikai hatalom minél gyorsabb megszerzése érdekében kiiktassák, illetve ellenőrizzék a rivális ellenpolitikai bázist.⁷⁷ Ennek gyakorlatáról a korábbi oroszországi, szovjetunióbeli tapasztalatuk megvolt, amiről persze a nyilvánosság előtt nem beszéltek. A két ellenpolitikai bázis az egyéni agrárgazdaságok és a vidéki miliőket több szálon átszövő egyházközségek világa volt.⁷⁸ Ha figyelmesen követjük az 1945. március 15-i földreformrendelet szövegét és a végrehajtás történéseit, akkor igazolható, hogy a „földreformnak” nevezett földelkobzás, földosztás valójában az egész társadalmat érintő olyan terv végrehajtása volt, amely a Vörös Hadsereg mindennapi jelenlétével együtt elegendő volt a kommunista párti diktatúra kialakításához. Ezért is fontos, hogy a „földreform” máig tartó emlékezeti kultúráját elhelyezzük a konkrét történeti kontextusokban.⁷⁹ A tendenciózusan csak pozitívnak ábrázolt „földreform” „nagysága” ma már elég távolról szemlélhető.⁸⁰ Nem mindegy azonban, hogy megfigyelési pozíciókat a hegytetőn vagy a hegy lábánál jelöljük ki. Magam inkább az utóbbit választanám.⁸¹ A korabeli célok, eszközök és társadalmi gyakorlatok sorában nézetem szerint a legfontosabb a történések társadalmi gyakorlata. Ezt döntő történelemformáló tényezőnek tartom, hiszen azok személyes és társadalmi emlékezete a hivatalossággal, a hivatalos emlékezettel szemben is hat.⁸² A hallgatás kultúrájának kiszélesedése az állami erőszak kiterjedését jelzi. Így például a magyar társadalmi emlékezetből alapvetően kimaradt az arisztokráciának a mindennapok világában megragadható, életszerű képe.⁸³ Továbbra is alapvető kérdés marad, hogy miként lehet földreformnak nevezni a néhány nap alatt, a frontharcok áprilisi befejezése előtt radikálisan végrehajtott tulajdoncserét. Mi volt a SZEB, így Magyarország sorsát is a kezükben tartó szovjet diktátorok célja a megszállt területen? Saját racionalitásuk szerint kézenfekvőnek tűnt az új politikai berendezkedést, a már

lett az eredeti törvénytervezetből végül Vorosilovék akarata alapján földreformrendelet, lásd Korom 1996, 123–124.

⁷⁶ „Amikor tehát egy jelenség magyarázatához fogunk, külön kell feltárnunk a ható okot, amely kiváltotta, és a funkciót, amelyet betölt.” Durkheim 1978, 113–114.

⁷⁷ Orlando Figes számos munkájában igen érzékletes példákkal szemléltette ezt a folyamatot. Természetesen nem gondolom, hogy mindez a Vörös Hadsereg által megszállt országokban, tehát más szociokulturális körülmények között mechanikusan ugyanúgy történt volna, mint a Szovjetunióban. Figes 1996, 745; Figes–Kolonitskii 3, 32, 127. A kommunista párt azokat is perbe fogatta, akik pedig nem voltak „németbarátok”. Konceptiók per és bebörtönzés révén erre a sorsa jutott az ország egyik legnagyobb birtokosa, herceg Esterházy Pál is. Kaposi 2009, 140.

⁷⁸ Rugg 1978, 50–54; Wittenberg 2006, 40–41.

⁷⁹ Erre lásd például Püski 2015; Ritter 2015.

⁸⁰ Hosszú távú hatásaira, az alulnézeti közelítésmód egyik példájára lásd Brett 2010.

⁸¹ „[...] elfelejtettük, hogy bizonyos nagyságot, amint bizonyos jóságot ugyancsak, meghatározott távol-ságból kell néznünk, mégpedig alulról, és nem felülről – egyedül csak így fejtik ki hatásukat.” Nietzsche 1997, 58.

⁸² Connerton 1989, 13–14; Todorov 9–12.

⁸³ Gudenus–Szentirmay 1989, 107–109; Püski 2008; Ispán 2007.

elfoglalt kulcspozíciók (a nemzetgyűléstől a belügyminisztériumi, rendőrségi pozíciókon keresztül a földigénylő bizottságok kommunista hegemoniájáig) biztosítása mellett a gazdasági eszközök révén kialakítani. A „földreform” moszkvai kidolgozói a „szovjet jogot” is alapul vették, amelyből, az orosz joghagyomány miatt is, hiányoztak a római jog tulajdonra vonatkozó elemei. A kommunista doktrínát követő, Moszkva rezidenseiként működő Rákosiék a gazdasági diktatúrát a legszélesebb keretek között alkalmazták.⁸⁴ A céljuk az volt, hogy az „új Magyarország” lakóinak anyagi léte elsősorban az általuk formált hatalmi struktúra szolgáltatától vagy pedig az ahhoz való alkalmazkodás minőségétől függjön.⁸⁵

A földelkobzásokkal az úgynevezett „úri” birtokosok teljesen önkényes kategorizálása révén a magyarországi nemesi társadalmat, a polgárosodást szívósan szem előtt tartó közép- és rétegeket, továbbá a maradék arisztokráciát s az egyházközségek minden települést érintő hálózatát alapjaiban rendítették meg. A polgári kori jogértelmezések szerint, kárpótlás nélkül, „tilos erőhatalommal, jogtalan vagyonekobzás” ment végbe.⁸⁶ Hogy mindezt mennyire csak a politikai szempontok határozták meg, azt az is igazolja, hogy a magánvállalkozások követeléseit harmadik személlyel szemben az államra átszálltak, a terheket azonban az állam nem vállalta.⁸⁷ Rendszerint az is feledésbe merül, hogy a jogi normák, jogszokások ekkori, ilyen mértékű áthágása önmagában is hosszú időre társadalomformáló tényező lett.

A moszkvai irányítással elindított földosztás a kommunista párthoz kötődő tömeglojalítás kikenyszerítését, megteremtését is szolgálta. Dimitrov „viccelődése” szerint a szabad prédát, az ingatlanokat a helyi kommunisták most valóban feloszthatták, ahogyan ezt jól nyomon követhetjük az egyes lokális történetekben.⁸⁸ Maga a kampány, a földterületek felosztása a „helyi erők” bevonásával a modern diktatúrák propagandájára jellemző társadalmiasítás volt. A társadalmiasítás azt jelenti, hogy egy sajátos társadalmi részvétellel buzdították, kényszerítették a társadalom tagjait, amely érintettség nagyban hozzájárult az öntabusítás növeléséhez.⁸⁹

A súlyos történelmi örökségből fakadó földéhség, a birtoklási vágy kielégítése, a boszszú jelentős történelem- és társadalomformáló tényezővé vált ekkor is. Nyilvánvaló tömeges jogtalanságok, traumák, újabb konfliktusok keletkeztek, így például megemlíthető a kollektív módon fasisztának minősített svábok kitelepítése,⁹⁰ és a házból, ingatlanból való

⁸⁴ Ennek a politikának a kortársi megfigyelésére is lásd Kárász 1990, 80; M. Kiss 2006, 49–50.

⁸⁵ A szovjetizált diktatúrában a közjavak és a szolgáltatások magántulajdonként való kisajátítása, tehát a felhalmozás állami ellenőrzése révén a kapcsolatilag is átszótt politikai tőkeformák váltak elsődlegessé. Bourdieu 2002b, 27.

⁸⁶ Beliznay–Horváth–Zlinszky 1997, 197–198; Bognár 2010. Részben más nézőpontból lásd Fodor 2005, 115–124, 132. A magántulajdon védelme az emberi társadalom kialakulása óta létezett: Siegrist–Sugarmann 1999.

⁸⁷ Beliznay–Horváth–Zlinszky 1997, 198.

⁸⁸ Mevius 2005, 108.

⁸⁹ Ö. Kovács 2012.

⁹⁰ Hogy életszerű módon érzékeljük a korabeli döntéshozatali miliőt, idézném az Országos Földbirtokrendező Tanács elnökének, Veres Péternek a jegyzőkönyvvezető szerinti megfogalmazását (1945. április 20.): „Elnök a sváb kérdésben szigorú állásfoglalást tart szükségesnek. Szerinte ki kell mondani,

kibillentés újabb önkénnyel járó összevonása a földosztással, a „földreformrendelet” pontjainak negligálása, a különböző zsarolások. Mivel az említett történetek a közvetlen testi cselekvéssel és a hétköznapi valósággal voltak összefüggésben, ezért azok jelentőségét a lokális életvilágokban kell értelmeznünk.

A földelkobzás és földosztás mint hatalomtechnikai és társadalomátalakítási eszköz

„A szabotázs letörésére azonban a legjobb eszköz a gyors cselekvés, befejezett tények teremtése. [...] A földigénylő bizottságok esetleges hibáit később is ki lehet javítani, lehet ellenük fellebbezni a megyei és országos szervez, de a fellebbező birtokon kívül fellebbezzen.”⁹¹

„[...] a földigénylő bizottságok az elkobzandó birtokokról szóló határozataikban nincsenek kötve népbíróági ítéletekhez vagy igazoló bizottsági döntésekhez, hanem kizárólag saját belátásukra és jogérzékükre támaszkodva kimondhatják, hogy a községben kit tekintenek hazaárulónak, háborús vagy népellenes bűnösnek.”⁹²

hogy minden sváb elvileg fasszista [sic!] és volksbundista. A svábok maguk igazolják ennek az ellenkezőjét.” MNL OL XVII-1-a. OFT, 1. doboz; A magyarországi németek kényszermigrációjának kérdése az 1930-as évekre megy vissza. Gonda 2014, 43. A „nemzetiséghűségi” vizsgálatok sem támasztották alá az idézett állítást. Gonda 2014, 48–49.

⁹¹ Az MKP KV irányelvei a pártszervezetek számára a földreform végrehajtásával kapcsolatban, Debrecen, 1945. március 22. (Megjelent a *Néplap* 1945. március 27-i mellékletében.) Rákosi–Szabó 1967, 70. A mottóban szereplő MKP-szöveg szóhasználatát a tanult bolsevik terminológiának megfelelően „szabotázsnak” minősíti a kommunista párt céljaival szembeni megnyilvánulást, de még fontosabb az a rész, amely egyértelműen utal a birtokok gyors elvételére, a kész helyzet elé állításra. A radikális tett általában felülírta az egyébként az MKP által is hivatalosan elfogadott jogi normákat. Ennek jelentőségét azért is szem előtt kellene tartanunk, mert a levéltárak földosztással kapcsolatos dokumentációi tévedésben tarthatják a kutatót. A kommunista párti elvárásoknak megfelelő történeti ábrázolásoktól napjainkig terjedően hosszas tanulmányokat lehet olvasni és majd írni a földosztás végrehajtásának mennyiségi és minőségi jellemzőiről. A ránk maradt hatalmas mennyiségű irattömeg az elkobzásban, juttatásban részesültek fellebbezéseit, sérelmeit, panaszait tartalmazza. Gyakran azonban elfelejtjük, hogy ezek a beadványok a társadalmi reakciókról, az alkalmazkodás, bizonyos mértékig a szembenállás, a kisebb „előnyök” megszerzéséről is beszélnek, a lényegen azonban nem változtattak. A földbirtok köré szerveződő hagyományos életvilágokat, társadalmi-gazdasági egységeket és hagyományos jövőképeket szétérték. A fellebbezések évekig elhúzódtak, miközben a birtok más kezén volt, majd pedig átfogóan a kolhozosítás révén államosították azt. A fent megfogalmazott praktikus célok, a fogalomhasználat folyton tükröződik a helyi forrásokban is: „a paragrafusokat nem kell szó szerint venni, mert ha a nép érdekeit képviseljük, akkor nincs az a törvény, vagy kormányrendelet, amely ezt keresztül tudná húzni. [...] Népi demokráciában a nép érdekében történő intézkedések mindig törvényerőre emelkednek”. Az MKP jászberényi szervezetének helyiségében megtartott járási titkári ülés, 1945. április 4. Csöngé 2005, 182.

⁹² Az MKP KV irányelvei a pártszervezetek számára a földreform végrehajtásával kapcsolatban, Debrecen, 1945. március 22. (Megjelent a *Néplap* 1945. március 27-i mellékletében.) Rákosi–Szabó 1967, 69.

„[...] a bizottság elnöke Bessenyei János bányász többször kijelentette, hogy földet csak annak ad, akinek vörös könyvecskéje van.”⁹³

Az egykori kisújszállási gazdasági cselédből 1944 októberében kommunista párttitkárrá, jázsági földosztási kormánybiztossá vált Földi István így írta le emlékeit az 1945. évi tavaszi földindulásról: „A szolnoki repülőtéren várt egy másik szovjet tiszt és egy tolmács. Beültünk a katonai dzsipbe és elindultunk a jázsági falvak felé. Mindenhol az előjáróságra, a községházára mentünk, a bírót és a főjegyzőt kerestük. Én igazoltam magam, elmondtam: az az igényünk, hogy ha két vagy három nap múlva ide visszajövünk, meghatározott időre, addigra hívják össze az embereket, a falu népét, hogy meghirdethessük a földosztást, és megválaszthassák a földosztási bizottságot. Amíg én beszéltem, a szovjet főhadnagy kitette a pisztolyát az asztalra, s amikor én befejeztem, ő megemelte, tenyeréhez ütögette a fegyvert és a tolmács útján közölte: ha nem lesz meg a kijelölt időre a nagygyűlés, ő idejön a községházára és lelövi a bírót is, a főjegyzőt is. Simán és rendben ment minden [...]”⁹⁴

A Vörös Hadsereg tisztjei és magyar követői alapvetően úgy jártak el, ahogy arra a pártiskolákban nevelték őket. Végrehajtották azt, ami a cári uralom felszámolásával a Szovjetunióban megtörtént: a hagyományos privát gazdaságokat minimalizálták, egyelőre a területüket, majd a számukat. A Lenin által oly részletesen kifejtett program szerint működtek. A földbirtoklás magántulajdonának államosítása és a tulajdonnak úgymond a „proletárállamnak” juttatása volt az ő elgondolása szerint a „szocialista forradalom” egyik legfontosabb intézkedése.⁹⁵ A parasztság kulcsszereplő volt ebben az átalakításban, hiszen az egyházközségi kapcsolatokon keresztül egyrészt politikai veszélyt jelentett, másrészt a termelési potenciálja (élelmiszer, ipari munka és tőke) nélkülözhetetlen volt.⁹⁶

A szovjet katonai teherautóval érkező és működésbe lépő kommunista párti megbízottak parancsai átfogók és meghatározók voltak. A katonai hadműveleti logikának megfelelően, a földosztás során a terror verbális, szimbolikus elemei rendszerint elegendőek voltak a kívánt cél eléréséhez, ahhoz, hogy a szovjet katonai parancsnokok által irányított helyi földosztás a kiszabott időben és módon megtörténjen.⁹⁷ A parancsnokok többször arra is hivatkoztak a földelvételek során, hogy nincsenek magyar törvények, csak a Szovjetunió akarata számít.⁹⁸

⁹³ MNL OL XIX-K-1-y. 948. doboz, FM 1950. 8123. F/23. Például Somogy megyében a kommunista párt a földreformrendelet mellé a „belépési nyilatkozattal egybekötött röpcédulát is nyomtatott”. Kanyar 1964, 73.

⁹⁴ Csönge 2011, 413–414.

⁹⁵ Paffrath 2004, 51–59.

⁹⁶ Rugg 1978, 54.

⁹⁷ „Szükséges tehát a gyorsaság, hogy kirántsuk a talajt a földbirtokos osztály alól.” Az MKP jászberényi szervezetének helyiségében megtartott járási titkári ülés, 1945. április 4. Csönge 2005, 180.

⁹⁸ „Jelentem, hogy a járási orosz katonai parancsnokság rendelkezésére községünkben a földosztást végrehajtottuk a magyar rendeletek figyelmen kívül hagyásával.” Andornaktálya község jegyzőjének jelentése a Mezőkövesdi járási főjegyzőnek a szovjet parancsnokság utasítása szerinti földosztásról.

A moszkvai évek alatt, majd később a közvetlenül Vorosilov irányításával tevékenykedő MKP vezetése dokumentálható módon igyekezett megteremteni a „demokratikus földreform” politikai mítoszát, s elsősorban azt, hogy mindez a kommunista pártnak köszönhető.⁹⁹ Az MKP Központi Vezetősége kezdettől fogva kézben tartotta a földosztás kampányát, annak végrehajtására vonatkozóan a sajtóban is közzétette a „hivatalosan csak” a párttagjainak szóló utasítást, amely tételesen felsorolta a célokat, eszközöket és módszereket. A közvetlen személyes akaratérvényesítést a vidékre küldött kommunista párttagok jelenlétével is biztosítani igyekeztek.¹⁰⁰ Márciusban hetvenegy főt, majd folyamatosan növekvő számban küldtek kommunista párttagokat vidéki helyszínekre.¹⁰¹ A vizualitásra nagy hangsúlyt fektetve, tizenkétféle plakátot készítettek összesen hatvanezer példányban. Külön a helyi párttagság számára tízezer példányban adták ki egyrészt a *Néplap* mellékleteként, másrészt külön füzet formájában az instrukciókat. Április elején tizenhat nagygyűlést szerveztek a nagybirtokjellegű központokban, arra is figyelve, hogy a szónokok egységes beszédmódban szólaljanak meg.¹⁰² Végül, de nem utolsósorban: „Beállítottuk a »Néplap«-ot a földreform végrehajtási kampányának szolgálatába: birtokok, cikkek, beszámolók és jelszavak leközlésén keresztül a »Néplap« ilyen értelemben megszerkesztett húsvéti számából vidéki terjesztés céljára külön 1.300 példányt nyomtatunk ki és küldtünk széjjel.”¹⁰³ Az 1945-ben készült fotók „ünnepélyes gyűléseinek” jele-

Andornaktálya, 1945. július 23. A jelentés a következőképpen folytatódik: „A parancsnokságtól ugyanis f. hó 18-án megkaptuk az utasítást, hogy deportálás terhe alatt 3 nap alatt mérjük ki a kiosztandó területet a nincstelen lakosság között, de úgy, hogy mindenki kapjon földet. Ennek alapján a rendelkezésre álló 546 hold szántót, 71 hold rétet, 19 hold szőlőt a 70 hold házhely levonása után 424 személy között szétosztottuk. Az orosz parancsnokság nem hagyta meg Mocsáry Lajosnak, sem a Megyei Földbirtokrendező Tanács által megítélt 100 hold földet és felosztotta az egyházi javadalmi földeknek a 10 holdon felüli részét is. Ezzel a munkálattal annyira el voltam foglalva, hogy f. hó 18-tól csak a mai napon vagyok benn a hivatalban, mivel az egy és másfél holdas parcellákban kiosztandó földterületek kíméréseivel nagyjából csak most lettünk készen.” MNL OL XIX-K-11-a. Általános iratok. 1. doboz, 108/1945. Andornaktálya község jegyzőjének jelentése a Mezőkövesdi járási főjegyzőnek az orosz parancsnokság utasítása szerinti földosztásról. A Dunántúlon is dokumentálható az előbbihez hasonló eljárás mód. „A Magyarországi Szovjet Javak somogyszobi számtartósága 131/1946. sz. alatt közölte a Tanáccsal, hogy az inkei földigénylőknek nem a magyar állam, hanem a Szovjetunió ad földet.” Kanyar 1964, 149.

⁹⁹ Az ilyen típusú modern kori politikai mítoszteremtésre lásd Cassirer 1997. A kommunista párt tudatosan törekedett megteremteni az „új honfoglalás” részeként az MKP új szerepét, Nagy Imre, a „földosztó miniszter” jelentőségét. Izsák-Kun 1994, 11–16, 58–61; Rainer M. 1996, 266–267; Mevius 2005, 108. A földosztás egyházpolitikai „harci eszközére” lásd Vincze 2007.

¹⁰⁰ A Sopron vármegyei főispán 1945 júniusában a kommunista párti vidékre küldötteket így jellemezte: „nagyvárosiak lévén, nem volt érzékük a vidéki lakossággal való bánásmódhoz, s agresszív fellépésükkel a lakosságban visszatetszést és félelmet keltenek.” L. Balogh 2015b, 456.

¹⁰¹ Tíz főt az FM-, negyvenhárom főt járási megbízottként, tizennyolc főt pedig „pártvonalon”. PIL 274. fond. MKP KV, 13. csop. 19. ö. e. A földreform végrehajtására kiküldött megbízottak jelentései és azok mellékletei, 1945. április–május. 36. l. Debrecen, 1945. április 1.

¹⁰² A tolnai MKP-beszámolót lásd Somlyai 1965, 271–274.

¹⁰³ PIL 274. fond. MKP KV, 13. csop. 19. ö. e. A földreform végrehajtására kiküldött megbízottak jelentései és azok mellékletei, 1945. április–május. 36. l. Debrecen, 1945. április 1.

netei szintén egy megtervezett központi koreográfia lokális variánsai.¹⁰⁴ A bolsevik módszertan oroszországi gyakorlatát átvéve, a földművesek körében egyébként nagy hatásúnak gondolt és annak is számító vizualitásra építve, a „kastélyban vagy az úrilakban” tartott „ünnepélyes lakomával” akarták elérni azt, hogy „a falu népének ilyen külsőségek révén is látnia kell az idők változását, hadd érezze, hogy most ő az úr”.¹⁰⁵

Vessünk egy pillantást olyan kortársi leírásokra, amelyekből kiindulva értelmeznünk lehet, hogy valójában mi ment végbe a földreformrendelet végrehajtása során. Azt gondolom, hogy a magyarázatunk során egyrészt a döntéshozók gondolkodási horizontjára, céljaira, másrészt a döntéshozatal következményeire, a konkrét társadalmi gyakorlatra és tapasztalattörténetére kell fókuszálnunk, hogy életszerű közelségbe hozzuk a „földreformot”.

Helyzetképek az Országos Földbirtokrendező Tanács ülésein

Az Országos Földbirtokrendező Tanács (OFT) tagjai is tisztában voltak azzal, hogy a „földreform” gyors végrehajtása, az „érdekeltek” saját szempontjai szerinti földosztás, a mérnöki, telekkönyvezési munkálatok elmaradása újabb konfliktusokat gerjeszt.¹⁰⁶ A nincsteleneknek és kisbirtokosoknak juttatandó parcellázás mellett a döntéshozói kör számára kezdetből cél volt a 200–500 holdas állami mintagazdaságok létrehozása. Többek között ezért is ragaszkodott az OFT ahhoz, hogy a korábban állami kézben lévő területekhez csak az ő engedélyükkel lehessen hozzányúlni.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Erre a történeti szituációra is érvényes lehet Bourdieu megállapítása: „A papíron létező osztályból »valódi« osztály csak akkor válik, ha tagjait politikailag mozgósítják valamilyen cél érdekében [...]” Bourdieu 2002c, 22.

¹⁰⁵ Az MKP KV irányelvei a pártszervezetek számára a földreform végrehajtásával kapcsolatban (Debrecen, 1945. március 22. Megjelent a *Néplap* 1945. március 27-i mellékleteként). Rákosi–Szabó 1967, 71. A kommunista párti politikai mobilizáció valóban létező indulatokat használt fel. Vö. például Dessewffy 1999, 60–62.

¹⁰⁶ A következő tartalmú, itt a Kalocsa melletti Foktőről idézett panaszok ismétlődően bukkannak elő más megyék irataiból is: „Általában panasz tárgyává teszem, hogy Foktó községben a Földigénylő Bizottság a vonatkozó rendelet és végrehajtási utasítások mellőzésével hajtotta végre a földosztást; a Bizottság nem a rendeletben szabályozott módon alakult meg, a földosztásra vonatkozó javaslatot soha ki nem függesztette, jóváhagyás végett a Vm. földrendező Bizottságához fel nem terjesztette és olyanokat is juttatott ingatlanhoz, akik a rendelet 35. §-a értelmében földigénylesre nem jogosultak” Ugyanezen településen még több másik személy írt hasonló tartalmú levelet. MNL BKML XVII. 501. 1945. 2. doboz, Foktó. 15. cs. 3016.

¹⁰⁷ Az OFT első ülése, 1945. április 4. Jelen volt: Nagy Imre földművelésügyi miniszter, Veres Péter elnök, Dr. Donáth Ferenc, Dégen Imre, Takács József, Macska József, Dr. Kerék Mihály tanácsstagok. MNL OL XVII-1-a. Országos Földbirtokrendező Tanács, 1. doboz, 1945. április 4. 1–2. o. A beérkezett jelentések közül idézve: „Az Elnök közbevetőleg megemlíti, a Tiszántúlon tapasztalta, hogy kétszer-háromszor kell felborítani egy határozatot, mert a bizottságok nem tudják a feladatukat.” MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. április 20. 2. o. „[...] a mezőgazdasági ipari üzemek hasznosítására gyakran álszövetkezetek keletkeznek, s attól lehet tartani, hogy ezek a földhöz jutottakat megkárosítják”. MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. április 20. 3. o. A törökszentmiklósi elkobzások egy részét a Szolnok Megyei Földbirtokrendező Tanács nem hagyta jóvá. Az OFT szerint a megyeiek indoklása hiányos

A Tiszántúlon és Északkelet-Magyarországon 1945. április második felében lényegében már befejező szakaszába érkezett a földosztási kampány. Ehhez képest a Dunántúl nagy részén a megyei és helyi döntéshozói szervek összeállítása sem történt meg.¹⁰⁸ Több dunántúli megyében eleve számoltak a svábok után maradt üres ingatlanokkal, ahol „az alföldi földmívelő lakosok emberfelesleget szándékoztak letelepíteni”.¹⁰⁹ Mindezzel párhuzamosan a svábokat általában rövid időn belül eltávolították a helyi döntéshozók sorából.¹¹⁰

Az OFT tagjai azzal is tisztában lehettek, hogy az elkobzások sokszor sem a községben, sem pedig a megyei döntéshozói körben nem a rendelet szerint történtek. A Szolnok megyei, s ezen belül is például a karcagi földosztásokról ezt írták: „A megyei tanács kiküldöttjének jelentéséből megállapítható, hogy a községi földigénylő bizottság elkobzási javaslatai nem mindenben helytállóak. De a megyei tanács kiküldöttje sem hallgatta ki minden esetben az elkobzást szenvedő egyéneket, hanem csak egyoldalúan a községi földigénylő bizottság tagjainak kihallgatásával készítette jelentését.”¹¹¹

volt, és ezért utasította a „Megyei Tanácsot, hogy minden esetben részletesen indokolja meg az elkobzást kimondó határozatát”. MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. április 25. 3. o.

¹⁰⁸ Veszprém, Győr, Moson, Zala, Vas megyében április közepéig még a földet elosztó bizottságok sem alakultak meg. Május végén Veszprém megyében a tanácsot még mindig nem nevezték ki. MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. április 20. és június 13.

¹⁰⁹ MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. április 20. A kényszerű és önkéntes népességmozgás kortársi körülményeire, a helyi konfliktusokra jellemző példák: „Jászládány községből mintegy 150–200 családnak kíván áttelepülni a Pest környékén lévő sváb birtokokra. A jászládányiak kiküldöttjei már meg is tekintették Budaörs, Törökbálint és Vecsés községeket, ahová szívesen is mennének. A Volksbund-tagok igazolása azonban még folyamatban van s így nem lehet megállapítani, hogy az említett községekben hány család helyezhető el.” Az OFT ebben az esetben úgy határozott, hogy az igazolási eljárás és a svábok kitelepítése után értesítik a jászládányiakat. MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. május 5. 3. o. „Ercsiben mintegy 22 rákoscsabai család települt le anélkül, hogy akár a megyei tanácsot, vagy akár az Országos Tanácsot megkérdezték volna. A községi lakosok a rákoscsabaiak áttelepülését nem jó szemmel nézik.” Az OFT jóváhagyta a rákoscsabaiak áttelepülését. MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. június 25. 2–3. o.

¹¹⁰ Gáll Mihály jelenti a sváb községekbeli tapasztalatait: „több községben járt és ott többnyire mindegyik ugyanazt tapasztalta. A svábok egymást igazolják és sváboknak osztják a földet. Bejelenti, hogy Pilisborosjenőn felfüggesztette a földigénylő bizottság működését és új bizottságot alakított, most már csak magyarokból. A Tanács határozatilag kimondja, hogy minden olyan községben, ahol a svábok túlsúlyban vannak, a községi földigénylő bizottságok munkáját fel kell függeszteni”. MNL OL XVII-1-a. Országos Földbirtokrendező Tanács, 1. doboz, 1945. május 7. 2–3. o. Az elhúzódozó konfliktusokra visszatérő példák Kovách Ágoston Hartáról 1946. április 22-én írt levelének részletei: kérdezi, hogy „igaz-e”: több családtagot tüntettek fel az íven, hiányos leltárok (például a Volksbund-tagoknál), „protektions földigénylő bizottsági tagok”, a „telepesek között számtalan alkoholféregzést kapott már eddig is”, „a telepesek java része fertőző betegséggel jött”, 65 évesnél idősebbeknek is adtak földet. „Igaz-e az, hogy Vastag László és társai megkísérelték megvesztegetni Kovách Ágoston volt körzetvezetőt”, nem vették leltárba az élelmiszert, s utána vacsorákat rendeztek, a földigénylő bizottságok tagjaihoz sok ingóság jutott. MNL BKML XVII. 501. 1946. 21. doboz, 2367. Fejér megyei példa: „110 telepes család érkezett minden felszerelés nélkül, pénz hiányában még a vetőmagot sem tudják megvásárolni. Kéri a lefoglalt napraforgó vetőmag részükre való kiosztását. A telepesek mint önállóak vannak nyilvántartva, élelmük azonban még egy hónapra való sincs. Mi lesz, ha ezeknek nem lesz mit enniük?” MNL OL XIX-K-10. 1. doboz, 2. cs. Jegyzőkönyvek. Székesfehérvár, 1946. április 14.

¹¹¹ MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. május 7.

Kerék Mihály többször szembekerült az OFT többségi, kommunista álláspontot képviselő tagjaival.¹¹² Az 1945. május 14-i ülésen kifejezetten a „politikai megbízottak” (utalás a kommunista pártra) zavart keltő tevékenységét kifogásolta, „akik a tanácsok működése előtt a földosztást irányították és a rendelet határait túllépték. Ennek következtében igen sok helyen egyes birtokosok földjüket, sok helyen még lakásaikat is elveszítették. Szerinte nem lehet ezeket az igénybevételeket elintézni azzal, hogy az új végrehajtási rendelet szerint majd készpénzzel kártalanítják őket. Disztingválni kell az igénybevételt szenvedettek között. Dr. Donáth¹¹³ tanácsstag szerint a visszamaradó 100 holdak igénybevételének oka az egyes községekben lévő nagy földhiány volt. Természetesen az országos tanács a földigénylők javaslatát csak abban az esetben fogja jóváhagyni, ha az igénybevétel indokolt.”¹¹⁴

Sok emberi sorsot és birtokelkobzást meghatározó döntés született az OFT-ben, amelynek 1945. június 9-i ülésén a több hónapos, lényegében a már megtörtént elkobzások kapcsán egy beadványt vitattak meg. A vita egyik sarokpontját az ügynevezett népítélet jelentette. A beadvány azt írta volna elő, hogy a községi földigénylő bizottságok és a megyei tanácsok (s innentől Donáth Ferencet idézzük) „hogyan, milyen eljárás után foganatosítsák az elkobzást. Kétségtelen, hogy az elkobzásokkal kapcsolatban panaszok vannak. Szerinte azonban a körrendelet-tervezet újra felvételt jelentene, amely az eddig készített kiosztási tervek felborítását okozná, [...] hogy ki a népellenes és ki a hazaáruló, azt a község lakossága tudja legjobban megállapítani (népítélet). Javasolja, hogy a tömeges elkobzások eseteiben a Tanács 3 tagú bizottságot küldjön ki az elkobzások kivizsgálására”. Donáthék véleményével szemben Kerék Mihály „előadja, hogy az elkobzások eseteiben teljes zűrzavar uralkodik. Minden község más-más módszer szerint dolgozik. Hiányosan futnak be a jelentések. Körrendelet célja a bizonytalanság megszüntetése és annak a megelőzése, hogy később a földbirtokreform befejeződése után ne álljon elő olyan helyzet, hogy az állam nyakába a helytelen elkobzások miatt a kártérítési perek légióit akasztják. Szerinte ezzel a preventív eljárással nemcsak az igazságot szolgálná a Tanács, hanem az adminisztrációs munkáját is megkönnyítené. Igen súlyos hibának tartja azt, hogy elkobzások alkalmával az elkobzást szenvedő fél kihallgatását mellőzik. Felfogása szerint mindenkinek alkalmat kell adni arra, hogy védekezhessen. A népítélet ugyanis, különösen, ha az néhány, nem mindig érdektelen földigénylő bizottsági tag egyéni szándékát tükrözi csupán, nem minden esetben nyújt biztos alapot az igazság eldöntésére. [...] az eltávozott elkobzást szenvedetteknek adassék mód védekezésre akkor, amikor visszatérnek. A távollét ugyanis egymagában nem lehet bizonyíték amellet, hogy az elmenekült fasiszta vagy nyilas érzelmű lett volna.”¹¹⁵

Végül Kerék Mihály álláspontja nem kapta meg a többségi támogatást, így érvényesnek minősítették az addigi méltánytalan gyakorlatot.

¹¹² Kerék Mihály a háború előtti időszak tekintélyes agrárszakértője, *A magyar földkérdés* című alapvető műve 1939-ben jelent meg. Az OFT-ben a Független Kisgazdapárt képviselőjében volt tag. Önéletírását lásd Kerék 2005.

¹¹³ Donáth Ferenc jogász a kommunista párt képviselőjében az OFT elnökhelyettese volt.

¹¹⁴ MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. május 14. 1–2. o.

¹¹⁵ MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. június 9. 1–3. o.

Az egyházi, mindenekelőtt a leginkább érintett katolikus intézmények, főként iskolák esetében nem vették tekintetbe a vagyonok céljellegét. Ennek egyik példája volt az egri érseki jogakadémia, amelynek az évi kiadásait mintegy 244 ezer pengőre tették. Ennek csupán 8%-át tudták tandíjból fedezni.¹¹⁶ A kiadások zömét az érseki ingatlanok jövedelméből állták. Az OFT az ilyen és ehhez hasonló esetekben mereven elutasított minden differenciálást, és a panasztevőket az illetékes – nyilvánvalóan szintén pénzforráshiánnyal küzdő – minisztériumhoz irányították.¹¹⁷ Hasonló elutasításban részesült a református egyház, amelynek 2480 egyházközsége (1989 anyaegyházközség) összesen 143 ezer kataszteri hold földbirtokkal rendelkezett, azaz egy-egy egyházközségre átlagosan nem jutott több mint 50 kataszteri hold, amiből 10–20 holdas területek szolgálták a lelkész, a kántor és a tanítói javadalmazást, sőt igen sok esetben a dologi kiadásokat is ebből fedezték. Az ennél nagyobb birtokok jövedelmét a magasabb fokú iskolák kiadásaira kellett fordítani. Az egyházközségek az elemi és községi iskoláik költségeiket több mint 44%-ban saját, általában bérbe adott földjeik hozamából fedezték.¹¹⁸

Az előbb említett példák is érzékeltetik, hogy az egyházi iskolák helyzetének államosítása már 1945-ben megtörtént.¹¹⁹

Lokális példák

A már említett szovjet katonai parancsnokság védelmében érkező kommunista párti megbízottak utasításai alapvetően meghatározták a történéseket.¹²⁰ A földosztás sok településen a szovjet propagandaosztály és Rákosiék által megtervezett külsőségek közepette ment

¹¹⁶ A kérdéskör háború előtti időszakára lásd Csíky 2008.

¹¹⁷ MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1945. június 9. 5. o.

¹¹⁸ Dr. Tibori 1995, 126–127.

¹¹⁹ 1948-ban a folyamat leplezetlenné vált. Szabó–Szigeti 2008.

¹²⁰ Bagaméri István pesterzsébeti lakos jelentése „a kunszentmiklósi járás területén a földbirtokreform végrehajtásáról”: „1945. évi március hó 27-én indultam el Debrecenből orosz katonai autóval Kecskemétre, innen pedig a Kommunista Párt vitt tovább járásom székhelyéig, Kunszentmiklósig, ahova március hó 29-én érkeztem meg. Itt azonnal felvettem a kapcsolatokat a Párttal s nem sokkal utána sikerült megbeszélést folytatnom a járás területéhez tartozó 5 község MKP titkáraival, a többi 3 községből pedig a paraszt- és kisgazdapárt kiküldötteivel. Ezekkel megbeszéltnék a programot, utasítást adtam nekik a községi földigénylő bizottságok szervezési előmunkálataira és elláttam őket földreformrendelettel és propagandaanyaggal.

[...] Először Kunszentmiklóson szerveztem meg a földigénylő bizottságot. A szervezés menete nagyvonalakban a következő volt: dobszó útján gyűlést hívtunk egybe, itt ismerttettem a rendelet célját, majd a pártbizalmiak bevonásával sor került a földigénylő bizottság tagjainak megválasztására. Ezeket rendelettel láttam el és köteleességüké tettem annak átanulmányozását és a munkálatok mielőbbi megkezdését, a hatóságokat pedig utasítottam, hogy a bizottságot munkájában a rendelkezésre álló minden eszközzel támogassa. A földigénylő bizottság összetételében figyelemmel voltam arra, hogy megfelelő és rátermett emberek kerüljenek oda és hogy az érdekeltek rétege arányosan képviselve legyen. Ezután került sor a földigénylők, valamint a felosztásra kerülő (elkobzandó és igénybeveendő) birtokok összeírására, majd ezt követte a földek felmérése és a földosztás megfelelő ünnepélyes keretek között táncmulatság egybekötésével és a birtokívek egyidejű átadásával. A járáshoz tartozó 8 község közül háromban

végbe. A rábasömjéni, 1945. április 16-i „új honfoglalásról” a kommunista párti jelentésíró a következőképpen jelentett: „Délután az egybegyűlt néppel vörös zászló alatt kiementünk a mezőre és ünnepélyes keretek közt megkezdtük a földosztást. Az első karó levereése után Juhász elvtárs kérte a népet, hogy ne feledkezzék meg a vörös lobogóról, mert bármennyire is gyűlölt volt az valaha, mégis e lobogó alatt kapták meg jogos örökségüket, a földet.” A góri lakosok körében is terjedő hírekre közvetetten utaltak. Ezek egyike az volt, hogy a Vörös Hadsereg elszállít fiatalokat. Az ettől való félelem annyira erős lehetett, hogy a falubeliek lehetőség szerint nem hagyták őrizetlenül a valós veszélynek leginkább kitett családtagjaikat. A jelentésíró hetyke mondata leplezni próbálta a tényleges történéseket:¹²¹ „Nagy megnyugvással vették tudomásul, hogy nyugodtan mehetnek templomba és az oroszoknak eszük ágában sincs az, hogy gyermekeiket Szibériába vigyék.”¹²²

A példaként választott Szolnok és Vas megyei beszámolók hangneme, a bizottságok megalakulására, a földosztásra tett utalások mind azt érzékeltetik, hogy a kommunista párti koreográfia, a szovjet parancsnokokkal való folytonos kapcsolattartás és a kész ténnyek elé állítás mennyire domináns volt.¹²³ A Kőszegi járás tizenhárom falujában történeteket így foglaltak össze: „Mind a 13 faluban van földigénylő bizottság. Egy faluban osztják a földet. Budapestről kiküldött Berkó Pál (VIII. ker.) Karvai Nándor (VIII. ker.) tizennégy napja vannak Kőszegen, megérkezésükkor az egész környéken nem volt egyetlen kommunista, gyűlést tartottak 1.400 főnyi résztvevővel, a rendőrséget kézbe vették, lapot adnak ki, hetenként kétszer 2.500 darabot. Ötszázan jelentkeztek tagnak. Szép párt-helyiségük van (nyilas ház). Villany, telefon van a pártházban. A város katonai parancsnoka jóakaratóan támogatja őket munkájukban. Kunfalvi János kőműves 39 Kőszegi (sic!) lakos a párttitkár.”¹²⁴

A rendeletek, a végrehajtási utasítás egymással ellentétes értelmezése, a kommunista párti nézőpontból megfogalmazott „szervezetlenség” jól nyomon követhető a Szolnok megyei beszámolókbán. Jászapátiban is vörös lobogó alatt vonultak a földigénylők. Ennek látványa is, vagy éppen a gumibottal és pisztollyal járkáló KP-megbízott jelenléte is befolyásolhatta a kommunista párti kampányszervezők által idézetteket: „Felkerestük a helyi plébános urat, előadtuk, hogy a 100 holdon felüli földjét igénybe vesszük. Meg-

még nem volt megalakítva az MKP [...]” PIL 274. fond. MKP KV 13. csop. 19. ő. e. 146–148. l. A földreform végrehajtására kiküldött megbízottak jelentései és azok mellékletei, 1945. április–május.

¹²¹ Bognár 2012, 47–90.

¹²² PIL 274. fond. MKP KV 13. csop. 19. ő. e. Uo. 1945. április–május, 107. l. A földreform végrehajtására kiküldött megbízottak jelentései és azok mellékletei, Gó, 1945. április 19. Ezt a félelmet ugyanígy megemlíti a kunszentmiklósi beszámolóban is: akadályozta a gyűlés megszervezését, hogy az emberek féltek, hogy közben a Vörös Hadsereg katonái (2000–8000 fő helyben) kifosztják a házaikat. Uo. 146–148. l.

¹²³ Lásd például: „Ápr. 12-én érkezünk Szolnokra. Beszámoltunk a Megyei Földbirtokrendező Tanács és az ottani Orosz katonai parancsnoknak, utóbbi elvitt Jászberénybe és utasított, hogy Jásztelek, Alattyán, Jánoshida, Jászsós-szentgyörgy községekbe menjünk el.” PIL 274. fond. MKP KV 13. csop. 19. ő. e. 133–134. l. Várossy István és Kácsor Mihály jelentése, Budapest, 1945. április 23.

¹²⁴ PIL 274. fond. MKP KV ir. 13. csop. 19. ő. e. Kőszeg, 1945. április 20. 124. l. A földreform végrehajtására kiküldött megbízottak jelentései és azok mellékletei.

értően tudomásul vette, mondván »Ki nem veszi tudomásul az idő parancsszavát, azt az ár elsodorja«.¹²⁵

A kommunista párti megbízottak tiszaroffi eljárása még élesebben tárja elénk, milyen mértékben volt meghatározó az akaratok: „Földigénylő Bizottság van, de megalakulása szabálytalan, mert a K. P. kinevezés útján hívja életre és ezért mi összehívjuk a földigénylőket és a többi pártok bevonásával megalakítjuk a F. I. B.-ot. A földosztás részben megkezdődött, de mi újra kezdetjük. Annak dacára, hogy a földigénylők részére 3 holdat osztottak, de a K. P. titkár 30 holdas gyümölcsöst kapott. Hogy általunk igazságosan és egyformán lett a föld kiosztva, a falu népe megnyugodott. Később hallomásból tudtuk meg, hogy a K. P. titkárt lisztpanama miatt letartóztatták. A K. P. titkár neve: Nánási.”¹²⁶

A hallgatólágosan elfogadott norma rendszerint az volt, hogy a földigénylő bizottság „megalakulása” előtt a kommunista párt megbízottjai széles hatáskörrel lényegében hatóságként működtek, és „kinevezték” a tagokat.¹²⁷

A községi földigénylő bizottságokat diktatórikusan kézben tartó kommunista párttagok rendszerint megtehették, hogy – a rendeletet ebben a tekintetben is figyelmen kívül hagyva – a „pártnak” kertes házingatlant szerezzenek. A sváb kitelepítés idején ez a gyakorlat még inkább előtérbe került, ahogy az egyik márfai esetből is látszik.¹²⁸

¹²⁵ PIL 274. fond. MKP KV 13. csop. 19. ő. e. 133–134. l. Várossy István és Kácsor Mihály jelentése, Budapest, 1945. április 23.

¹²⁶ PIL 274. fond. MKP KV 13. csop. 19. ő. e. 133–134. l. Várossy István és Kácsor Mihály jelentése, Budapest, 1945. április 23. A Békéscsabai Földigénylő Bizottságot a helyi kommunista párt titkára vezetésével állandóan zaklatták, nyomást gyakorolva a gyors döntések meghozatala érdekében, végül az egyik vita alkalmával „a kommunista párt titkára kijelentette azt, hogy itt ő parancsol, ő az elnök felettese, s felszólította azonnali hatállyal, hagyja abba a munkát és a bizottság kebeléből távozzon el, hagyja el a helyét. A felelősséget vállalja ő”. Ez az eset is illusztrálja, hogy a kommunista párt erőszakos fellépésnek, fenyegetéseinek számukra rendszerint megvolt az előnye. MNL OL XIX-K-11-a. Általános iratok. 1. doboz, 3/1945. A Békéscsabai Földigénylő Bizottság 13 tagjának aláírásával ellátott jegyzőkönyv a helyi kommunista párt titkárának eljárásáról. Békéscsaba, 1945. május 10. A döntésekben a személyes érdekek ekkor is mindenütt fontos szerepet játszottak: az egri érsekségi „ingatlanon mérségető kemence is fekszik, melyet a földigénylő bizottság a községnek javasol juttatni. A küldöttség tagjainak állítása szerint az említett mérségető kemence 3 bérlője egyben a megyei tanácsnak is tagja és ezek mint érdekelt felek bizonyára olyan irányban befolyásolják a megyei tanácsot, hogy ebben az ügyben a döntést halogassa.” MNL OL XVII-1-a. 1. doboz, 1. o. 1945. június 9.

¹²⁷ A tagokat „közfelkiáltással” kellett megválasztani. A földbirtokra vonatkozó jogszabályok, 1945, Vegyes rendelkezések, 49. §. (115. o.) „A Pártban előadja az egyik elvtárs, hogy a helyi tanító azt mondta a gyermekeknek az iskolában, hogy a föld nem lesz a parasztoké, mert ha visszajön a Bárné, kirúgja a parasztokat a földjéről. Reggel utasítjuk a rendőrpárancsnokot, hogy állítsa elő a tanítót. Elébe tárjuk a vádat. Tiltakozik. Utasítjuk a rendőrpárancsnokot, hogy menjen az iskolába és hallgassa ki a gyermekeket. Kis idő múlva megérkezik a parancsnok, a gyermekek aláírt vallomásával. Mikor ezeket a vallomásokat a tanító elé tárjuk, nem ismeri el, de kérésre fogja a dolgot. Közben megérkezik a r. k. tisztelendő, kér, hogy tekintsünk el a tanítóúr tettétől. Ezt nem tesszük. Tekintettel, hogy aznap temetés van, a tanító mint kántor is egy személyben, megengedem, hogy a temetést elvégezze. Utasítom a rendőrpárancsnokot, hogy tartsa szem előtt és a temetés befejezésével vigyék Törökszentmiklósról jegyzőkönyv kíséretével.” PIL 274. fond. MKP KV 13. csop. 19. ő. e. 133–134. l. Várossy István és Kácsor Mihály jelentése, Budapest, 1945. április 23.

¹²⁸ MNL OL XIX-K-11-a. Általános iratok. 1. doboz, 20603.

A szovjet katonai parancsnokságok folyamatosan, és nem csupán 1945 tavaszán, hanem később is szemmel tartották a földosztást.¹²⁹ Ha elégedetlenek voltak a tempóval, a felosztási tervvel, diktatórikusan fellépve adták parancsba az új szempontok szerinti kiosztást, ahogy ez például Bogácson is történt: „Földigénylő Bizottság jelenti, hogy Bogács község határában fekvő Pázsag pusztát, mely az Egri Főkáptalan tulajdona volt, Bogács község lakossága kiigényelte és ezen község Földigénylő Bizottsága, a magyar rendeletek utasítása szerint az igénylők között szét is osztotta. De csak papíron. Folyó hó 20-án megjelent Bogács községben a mezőkövesdi járási szovjet katonai parancsnokságról egy tiszt, amely szóbeli szigorú parancsot adott, hogy úgy Pázsag, mint a községi javadalmi földeket vagyis lelkészi, kántor, harangozó, jegyző stb. javadalmi földeket azonnal fel kell osztani. Azt az utasítást adta, hogy amennyi jut belőle, annyit juttatni. A Földigénylő Bizottság ezen szigorú parancsnak eleget téve, megpróbálta a föld elosztását és mintegy 280 család részére hozott juttatási javaslatból és még mindennek ellenére mindig van 70-80 panaszos. Ennél fogva a Földigénylő Bizottság beadta felmondását azon indokkal, hogy a sérelmesek válasszanak magok közül egy új bizottságot és a földigénylő Bizottság teendőit végezze az új Bizottság. A felek ezen felhívásnak eleget nem tettek, vagyis új Bizottság nem alakult.”¹³⁰

A Vas megyei Rátót lakosai közül harmincegy fő 1946. február 18-án az OFT-nek írt levelében a következő részlet olvasható: „Községünk területén és a község határában Bernrieder Jánosné szül. Széll Ilona tulajdonában volt 235 kat. hold ingatlant a helyi Földigénylő Bizottság igénybe vette igényjogosultak kezeihez való kiosztás végett, mert nevezettnek, illetve a vele közös háztartásban élő férjének együttesen 1.000 kat. holdon felüli földbirtoka van az ország területén. Tudomásunk van arról, hogy a Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága a megváltást szenvedő, időközben elhalt tulajdonos gyermeke részére az igénybevett birtokból a község határában 50 kat. holdat visszajuttatott. Örömmel hallottuk a Nemzetgyűlés Politikai Bizottságának ezen rendelkezését, mert úgy politikai állásfoglalása, mint igen nagyvonalú karitatív tevékenysége miatt arra minden tekintetben érdemes egyén részesült a visszajuttatásban.”¹³¹

A rátótiak további érveket felsorolva kiálltak a falu igen nagy presztízsű birtokosa mellett, mindamellett, hogy a nagybirtokok általános felosztását helyeselték. Ritka gesztusok egyikére ismerhetünk rá egy olyan időszakban, amikor egyébként egy többszörösen traumatizált társadalomról, ugyanakkor az akkori jövőre nézve igen fontos kérdésről, a földéhség csillapításának kézzel fogható lehetőségéről volt szó.

Pillanatképünk történeti előzményeihez tartozik, hogy Széll Kálmán 1843-ban a szintén Vas megyei Gasztonyban született, és 1915-ben Rátóton halt meg. Pénzügyminisztersége és miniszterelnöksége (1899–1903) előtt Vas megyei közhivatali, közeleti, po-

¹²⁹ MNL BKML V. 303. 41. doboz, 270/1945.

¹³⁰ MNL OL XIX-K-11-a. Általános iratok. 1. doboz, 1945. 9. (109/1945/26.); 120/1945/19. Bogács község Nemzeti és Földigénylő Bizottságának levele a Borsod vármegyei Földrendező Tanácsnak a Mezőkövesdi járási orosz katonai parancsnok eljárásáról. Bogács, 1945. július 27. A további hasonló, novaji, tiszavalki eseteket lásd uo.

¹³¹ MNL OL XIX-K-11-a. 1002. doboz, 37.689.

litikai pályát futott be, mindemellett a rátóti birtokot mintagazdasággá fejlesztette. Unokája, Bernrieder Katalin (1899–1991) maga is a gazdaságban nőtt fel, apja előregedése folytán a gazdatiszt mellett vezette a gazdálkodást.

A rendi jog szerint Széll Kálmán családja nem tartozott az arisztokráciához, társadalmi és politikai értelemben viszont igen, különösen 1945-től.¹³² A hagyományos döntéshozói elit lassú felbomlási folyamata egyben az európai politikai válság egyik meghatározó tényezője lett. Ennek a kérdéskörnek itt most csupán egy szempontját emelhetjük be az érdeklődésünk középpontjába. Általában igen keveset tudunk a hivatalosan földreformnak nevezett 1945. évi földelkobzás/földosztás hagyományos elitet jellemző személyes reakcióiról, arról pedig még kevesebbet, hogy miként reagáltak erre a közvetlen érintettek, adott esetben a földhöz jutottak.

A rátóti lakosok leveléből kiderül, hogy Bernrieder Katalin a nyilasokkal szemben miként viselkedett, ami alapján a Veres Péter által vezetett OFT is 100 hold terület megtartását határozta meg.¹³³ Mindez azonban ebben az esetben is csak elvi döntés volt, mert a végrehajtásra, oly sok más üggyhöz hasonlóan, nem került sor. Bernrieder Katalin a nyilasok után az új politikai hatalommal is szembekerült. Hosszas, évekig tartó, s ma már tudjuk, teljesen hiábavaló levelezése során igen alapos jogi, a földosztás ellentmondásos körülményeit jól ismerő érvei között a földhöz való ragaszkodást, s egyáltalán a tulajdonjog érzelmi jelentőségét is hangsúlyozta. Az említett listán neves arisztokraták társaságában szereplő, végül ellenségnek nyilvánított Bernrieder Katalin többszöri letartóztatás után 1949-ben átszökött Ausztriába, majd további élete nagy részét Angliában töltötte.¹³⁴ Az egykori kastélyból később többek között gépállomás, iskola, mára pedig turisztaszálló lett. A Vas megyei arisztokrata kastélyok utótörténeteit példásan feltárták, s ez alapján elmondható, hogy a demokratikusnak mondott földreform címén elkobzott épületek nagy-részt az elhagyott, eltékozolt javakat gyarapították.¹³⁵

Az egykor dr. Gömör Vilmos nevén lévő finkei (Borsod megye) 300 holdnyi birtokot elkobozták, amit ő 1932 óta három egyenlő részben gyerekeinek ajándékozott.¹³⁶

¹³² Vö. Ispán 2007; Püski 2013.

¹³³ A mentesítettek egyik, több mint ötvenfős névsorát elemezve azt láthatjuk, hogy 27%-uk főnemesi címmel rendelkezett. Ez az arány szintén nem felelt meg a nagybirtokellenes éllel megfogalmazott földelkobzási kampány sztereotípiáinak. PII 274. fond. MKP KV 13. csop. 22. ő. e. 8–10. l. Kimutatás a Politikai Bizottság által 1945. évben mentesített ingatlanokról.

¹³⁴ Rátóti szóbeli források és internetes információk alapján.

¹³⁵ Bajzik 1998.

¹³⁶ MNL OL XIX-K-1-y. 948. doboz, FM 1950. 8123. F/23. (144.169). Öregen, „mint hivatásos gazda”, az egyik 1947. évi levelében a csereingatlan megítélése érdekében így érvelt: „Alulírott hivatásos gazda 3 gyermekemmel közös finkei birtokunkon 300 k. holdon, Keresztespüspökiben pedig, mely kizárólag az enyém volt, 50 k. holdon gazdálkodtam egészen az összeomlásig. [...] Gazda 42 éve vagyok, de fiatalságom elején anélkül, hogy a gazdálkodással felhagytam volna, 19 évig bírói tiszteletet viseltem, mint azt Miskolc thj. város helyhatósági bizonyítványa igazolja, 1929-ben állásomtól önként megválva, kizárólag és élethivatásszerűen a gazdálkodásból éltem. [...] Ma is gazdálkodásból élek és nehéz paraszti munkát végzek, mint azt Budajenő község bizonyítványa is igazolja. Munkámmal a többtermelés érdekét szolgálva tartom fel családomat és 83 éves öreg anyámat, az én 62 éves korom dacára.” MNL OL XIX-K-1-y. 948. doboz, FM 1950. 8123. F/23. (322.326)

A megyei földbirtokrendező tanács kétszer, 1945. április 13-án és augusztus 27-én mentesítette a birtokát az elkobzás alól, amely döntéseket a finkei földigénylő bizottság ellenzett, s a saját felettes megyei hatóságának döntéseit be sem várva, a birtokot felosztotta. Mindez azért is volt ellentmondásos, mert a megyei felmérés szerint is még 20%-ra becsülték a megműveletlen területek nagyságát, ami Gömörý érvelése szerint „annak világos bizonyítéka, hogy azok a parcellák tulajdonszerzési szándékkal birtokba véve nem voltak, és így kiosztottnak nem tekinthetők”. A jogvégzett volt tulajdonos éveken keresztül levelezett a hatóságokkal, amely sajátos, dacos magatartás sem vezetett eredményre a birtok visszaszerzését illetően. A dokumentáció annál inkább alkalmas a történések nyomon követésére. Házának és ingóságainak elherdálását „helyi kis tolvajoknak” tulajdonította, akik szó szerint széthordták a vagyonát. Leveleiben folyton hangsúlyozta, hogy az állami, közcélú elvételt már elfogadta, de az eltékozlást nem. Ahogy már említettük, Gömörý esetében is addig alkalmazták a népellenesség vádját, amely idő alatt öt birtokon kívül helyezték. Mire beszerezte a volt zsidó munkaszolgálatosok írásos nyilatkozatát, hogy őket finkei birtokán „emberséges, jó bánásmódban” részesítette, majd a barátja rimaszombati birtokán elrejtette a deportálás ideje alatt, addigra már kihúzták a lába alól a földet. Gömörý érvelése szerint ami Finkén történt, az az „igazság megcsúfolása”. Másrészt azt kifogásolta, hogy a bányászok, s nem a tényleges földművesek érdekében születtek a döntések. Érvei megerősítése céljából még azt is dokumentálta, hogy a földhöz jutott bányászok közül konkrétan kik dolgoztak az edelényi kőszénbányában. Helyszíni vizsgálatot követelve, magáról az eljárásról a következőket írta: „Nem sajnálom én a földet a bányász néptől sem és hajlandó voltam és vagyok velük még ma is méltányos és tisztességes egyezséget kötni, de erre ők hajlandók nem voltak, oly módon izzott a terror eredményezte gyűlölet, és egyesek részéről, akik kifosztásban résztvettek, a zsákmány féltése. Tisztelettel kérem a bűnösöket és a törvény szerint földhöz nem juttatható egyedeket a lajstromból törölni.”¹³⁷

A magántulajdon szentségének és magának az 1945. évi földreformrendeletnek az elve intézményesen csorbult, ahogy az a továbbiakban is történt. A volt finkei községi bíró, a helyi FKGP elnöke, s egyben a Gömörý-birtok gondnoka 1946 szeptemberében beszámolt arról, hogy az ő tapasztalata szerint mi történt az ingatlanal. Bár az OFT a házat és a belsőséget Gömörý Vilmosnak visszaadta, a finkei hatóságok ezt a határozatot nem teljesítették. A határozatot egyszerűen szétépték, a helyi földigénylő bizottság egyébként bányász elnökének a veje például a ház mennyezeti deszkáiból koporsót készítettett, az almafát pedig tüzelőnek használta fel. A feljelentés ellenére a rendőrség nem akadályozta meg a lopást. A helyi befolyásos emberek által önkényesen elfoglalt ház és a földek után hasznobért sem fizettek, valamint a vetéskárt sem térítették meg. Az egykori, virágzóinak számító mintagazdaság rövid időn belül elhanyagolt területté vált. A kommunista párti támogatást élvező emberek, ez esetben bányászok kezébe került földigénylő bizottság, illetve annak hatáskörét visszatérő módon arra használták, hogy személyes érdekeiket érvé-

¹³⁷ A dacos öntudattal „ellenálló” Gömörý Vilmos birtoktörténetével külön is foglalkozom, a dokumentációt lásd MNL OL XIX-K-1-y. 948. doboz, FM 1950. 8123. F/23.

nyesítsék. A kis földbirtokok zsarolási tárgyat is képeztek. Finkén az egyik asszony írásban arról nyilatkozott, hogy a bizottság alelnöke elvett birtokának visszajuttatását szexuális szolgáltatáshoz kötötte. A zsarolásnak erre a módjára Hajóson is utaltak.¹³⁸

1945-ben a népellenesség vádjának az említése önmagában elegendő volt ahhoz, hogy a tulajdonost kimozdítsák a tulajdonából. Ahogy a fenti esetekben láttuk, a volt cselédek, helyi gazdák, zsidó munkaszolgálatosok által írt igazolás sem ellensúlyozta a birtokból kimozdítás tényét. A dokumentáció szerint hasonlóan próbált meg védekezni Náray György budapesti lakos is, aki hetvennyolc volt cselédjének levelét, a népügyészségi eljárás vádját cáfoló igazolást is mellékelte a beadványaihoz, hogy mérsékelni próbálja földéaki 1208 holdnyi birtokának elkobzását.¹³⁹ Törekvése ebben az esetben is sikertelen volt.¹⁴⁰ Azok körében, akik a Szovjetunióban történekről akár személyes tapasztalatok vagy mások elbeszélése révén értesültek, s ezeket kommentálták, minősítették, birtokoslétük esetében, rendszerint ezekre a megnyilatkozásokra is hivatkozva nyilvánították őket a „fasiszta diktatúra hívének”, „népellenesnek”. A vádak és cáfolatok igazolása lényegében reménytelen történetkutatói vállalkozás. Az egyik Szolnok megyei birtokos elleni vádban az is szerepelt, hogy „Sztálin marsallt” „kaukázusi postarablónak”, a Vörös Hadsereget pedig „csőcseléknek” nevezte, amely kifejezések életszerű megfogalmazásai voltak egy tabusított kérdéskörnek.¹⁴¹

A deportálásból visszatérő magyar zsidó családok tagjainak jogigényét sokszor félresöpörte a folytatódó háborús erőszak, hiszen a front elvonulása után egyébként is kifosztott birtokaikat „elhagyottnak” nyilvánították, s a maradék vagyontárgyakat gyakran a Vörös Hadsereg katonái vitték el.¹⁴²

A politikai vesztesékekkel szemben a megszálló hatalom kiváltságos helyzetben volt. Befolyásos szervként működötték a Magyarországi Szovjet Javakat Kezelő Hivatal, amelynek diktátumai ellen gyakorlatilag nem sokat lehetett elérni. A szovjet hatóság egyik Zala megyei, Murarátka falut érintő térfoglalása jól illusztrálja az önkényes eljárások sorát. Egy német nevű (Rüdt Collenberg Weyprecht Hugó) tulajdonában lévő mintegy 1250 holdas birtokot 1945-ben felosztottak, amelynek jelentős része szovjet kézbe került, arra hivatkozva, hogy német tulajdonosról van szó. Valójában az illető 1937-ben magyar állampolgár lett, ebből fakadóan az ingatlan 1947. évi szovjet tulajdonlása a hivatalosan rögzített egyezmé-

¹³⁸ Ö. Kovács 2015, 550–551.

¹³⁹ Ezenfelül még 79 holdnyi területről is szó volt. MNL OL XIX-K-1-y. 948. doboz, 24.4963. Lásd további példaként MNL OL XIX-K-1-y. 948. doboz, 1950. 8123/F/35.

¹⁴⁰ A földéaki földigénylő bizottság megalakulásakor közel harminc fő jelenlétében a parasztpárti titkár adta meg az irányvonalat, aki a „Kommunista Pártra mint vezető pártra” hivatkozva bizottsági elnöknek egy helyi kommunista párttagot javasolt, akit egyhangúlag elfogadtak. A szűkebb körű, „ötös bizottság” összetétele is egyértelműen azt tükrözte, hogy a döntés az MKP kezében volt, valamint a vezetéknev-azonosságok alapján rokoni kapcsolatokra is lehet következtetni. MNL OL XIX-K-1-y. 948. doboz, 244963 (3405.). A földéaki földigénylő bizottság jegyzőkönyve, 1945. április 4.

¹⁴¹ MNL OL XIX-K-1-y. 955. doboz, 33422 (23/164/1945).

¹⁴² A tiszakóródi, nyírgelsei és az apostagi példákra lásd MNL OL XIX-K-11-a. Országos Földhivatal. Általános iratok. 1. doboz, 1/1945, 21/1945; Ö. Kovács 2015, 542–543.

nyekkel szemben állt. A murarátkaiak 1949 februárjában azért fordultak az MDP Országos Központjához, mert a szovjet vagyonkezelőség a számukra 1945-ben legelőként juttatott 105 holdat elvette, nem törődve azzal, hogy így közel száz gazda állatállományának nem maradt legelője. A szovjet fél bérletként hajlandó lett volna az eltulajdonított területből valamennyit visszaadni, ami azonban a helyiek számára elfogadhatatlan ajánlat volt.¹⁴³

Az előbbi példa alapján is érzékelhető, hogy az 1945-ös földosztás lokális történeteit akkor lehetne a teljes mélységében megismerni, ha a további években, évtizedekben átfogóan vizsgálná, hogy mi történt a volt tulajdonosok földjével. Így például egy nyíregyházi panasztevő asszony Rákosi Mátyásnak 1950-ben írt leveléből számos visszatérő jelenségre ismerhetünk rá: a földosztáskor két hold alatti juttatott földjének telekkönyvezési pontatlansága, fiktív terület utáni fizetési kötelezettsége, a későbbi évek adói, beszolgáltatásaira vonatkozó információi a gazdasági és emberi tőkék pazarlásáról tanúskodnak.¹⁴⁴ A megyei földhivatal sem cáfolta a leglényegesebb állításokat, a szabálytalanságokat illetően az adminisztrációs munkaerőhiányra hivatkoztak.

Azért is célszerű az 1949–1950. évi ügyeket vizsgálni, mert akkor már a kolhozosítás révén, a rendszerint papíron létező „szövetkezetek” erőforráskérdései (például föld és ember) még nyomatékossabban kerültek terítékre. A Nógrádszakálon 1950-ben felvett jegyzőkönyv szerint egy 4 holdas szőlő képezte a vita tárgyát, amelyet 1945-ben egyes községi földosztó bizottsági tagok szerint több igénylőnek használatba adtak, míg az elnök szerint birtoklevél alapján juttatásként kapták meg. Ők azonban a terület művelését rövidesen feladták. A további történések követése céljából a jegyzőkönyvet idézem, miszerint a földosztó bizottsági elnök „46 őszén belátta, amint előadja, hogy tévedett és ezért az akkori Párttitkárral, Pusztai Jánossal eljárt a Földhivatalnál, aminek eredményeként a földkönyvben a kérdéses szőlőterületet a földműves-szövetkezetek juttatásaként tüntették fel. Erről a használókat nem értesítették. 1949 őszén az adóhivatal mintegy 10.000 Ft adót akart behajtani a szövetkezettől, akkor derült ki, hogy a kérdéses szőlő adója is a szövetkezetet terheli”. Végül a terület 1950 szeptemberében egy III. típusú tszcs-hez került (12 család 18 fővel), amelynek tagjai – a kortársi szokásos nagyotmondó stílusban – arra hivatkozva ragaszkodtak a területhez, hogy ez a 4 hold képezi a „szépen fejlődő tszcs” „gazdasági alapját”, e nélkül „szétesnének”.¹⁴⁵

¹⁴³ MNL OL XIX-K-1-y. 1949. 750. doboz, 8122/17/1949.

¹⁴⁴ „Abban az időben elmentünk Kovács mérnökhöz, aki mérte, felvilágosítást kérni. Azt felelte: Pál János és Berecki Barna bementek és kedvük szerint diktálták, kinek mennyi hold és hány öl van, ezután lett jegyzőkönyvvel. Többen panaszkodnak, hogy nem jól van a földjük. Mink készek vagyunk ismét a költségeket megtéríteni, csak tiszta dolgot láthatnánk. Igaz, egy kicsit nehéz dolognak látszik, mert a Minisztériumot, a telekkönyvi hatóságot félrevezetni, okirathamisítást elkövetni nem kicsi dolog. Egy kicsit panaszkodom, 47–48. évekre beadtam az adót búzában Maleczki András terménybegyűjtőnek, ahol többeknek elveszett az adóba beadott termény. Panaszkérvényünket a mérlegelési levéllel együtt a Minisztériumba küldtük, az a válasz, hogy nem fogadható el, hogy be lenne számítva, tehát nagyon összejött a fizetés annál a nem létező földtöbblet is minden kamattal és törlesztéssel együtt.” MNL OL XIX-K-1-y. 958. doboz, 1950. 8123/N/10. Maszi Károlyné levele Rákosi Mátyásnak. Nyíregyháza, 1950. július 22. A földhivatali választ 1950. augusztus 16-án írták.

¹⁴⁵ MNL OL XIX-K-1-y. 958. doboz, 1950. 8123. N/10.

Kégel Árpád kabai birtokát a helyi döntéshozók „jogtalanul” kiosztották, amit az OFT és a megyei földbirtokrendező tanácsok határozatai alapján egy mocsai 100 holdas csereingatlan és épületek odaítélésével ellensúlyoztak. Az általános gyakorlatnak megfelelően az új terület alacsonyabb aranykoronájú (az előző 16,50 helyett 14) volt, másrészt cselédlakások sem álltak rendelkezésre. Kégel érveit elfogadva, egy ismételt eljárás során, 1946 őszén a csereingatlant és egy magtárat tulajdonként bejegyezték a nevére. A magtárral az volt a célja, hogy azt lakásokká alakítja át, erre azonban nem volt lehetősége, s az idő múlásával, 1948-ban már a mocsai földműves szövetkezet igénye írta felül a történeteket, aminek következtében 1949 márciusában minden ellenszolgáltatás és kártalanítás nélkül elvették az ingatlanát, ezzel megfosztva őt attól is, hogy a terményeit (12–15 vagon) tárolhassa.¹⁴⁶

A fenti eseteírásokon túl az önkényes földelkobzási és földosztási gyakorlat visszatérően előforduló jellegzetességeire a Borsod Megyei Földbirtokrendező Tanács elnökének 1945. április 12-én az OFT elnökének írt jelentésében még élesebben és tágabb regionális körben rávilágítanak: „Egyes Földigénylő Bizottságok teljesen önkényesen járnak el. Minden területet, még a rendelet szerint mentest is, tekintet nélkül arra, hogy a tulajdonos földműves családból származik-e és gazdálkodik-e, igénybe vesznek és az Országos Tanács hozzájárulását, vagy határozatát be nem várva birtokba is adják. Megjelent olyan községi jegyző is, aki kijelentette, hogy nem érdekli az Országos Tanács határozata, fel sem terjeszti a mentes ingatlanokra vonatkozó megváltás céljából igénylési szándékát. A rendelet szerint mentes ingatlanokat kiosztotta és birtokba adta. Eddigi tapasztalatom az, hogy alig van birtok, melyikből a rendelet szerint mentes részt a Földigénylő Bizottságok meghagyták volna, [több] megváltást szenvedőt a mentesítendő rész erejéig a Dunán túlra akarnak küldeni kártalanítás végett. Nem akarják megérteni azt, ha minden 100 holdas megváltást szenvedőt a Dunán túlra kárpótolnak, akkor ez csak az ottani földigénylők rovására teszik és végül a Dunán túl lesz a találkozó helye a 100 holdas végrehajtást szenvedőknek.”¹⁴⁷

A Moszkvából irányított „földreform” háborús körülmények között végrehajtott társadalmi gyakorlatának lokális feltárása azért rendkívül fontos, hogy megértsük az intézményes társadalomátalakítás konkrét tér- és időbeli hatásait. Ezek a hatások láthatóan és látens módon akkor is formálták a történelmünket, ha azokat az ideológiai konstrukciók mentén igyekeztek az elfojtott emlékezetbe szorítani. A bemutatott illusztratív példák a témakör további rendszeres vizsgálatát teszik szükségessé, hogy valóban tisztában legyünk 1945 sorsfordító jelentőségével. A szovjetizálás szerves részét képező, ekkor a megszállók által is hangoztatott legfontosabb „falusi harcának” kampánya, az új normaszabás és azok színlelt követése, figyelmen kívül hagyása, kijátszása, mindennapi társadalmi gyakorlata tehát nem képeztek különböző színtereket.¹⁴⁸ Ez a berendezkedő kommunista rezsim

¹⁴⁶ MNL OL XIX-K-1-y. 955. doboz, 761.108. Kégel Árpád levele az FM-miniszternek, Mocsai, Tömörd pusztai, 1949. április 3.

¹⁴⁷ MNL OL XIX-K-11-a. Általános iratok. 1. doboz, 5.080. A Borsod Megyei Földbirtokrendező Tanács elnöki jelentése az Országos Földbirtokrendező Tanácsnak. Miskolc, 1945. április 12. Teljes terjedelemben lásd Somlyai 1965, 295–296. További, igen szemléletes példákat lásd Pestovics 2000, 241–251.

¹⁴⁸ Cerutti 1995, 151–168.

képviselőinek a diktatúrája, valamint az előbbihez igazodó színlelések, ellenállások, a kölcsönös manipulatív képességek és a lehetőségek kihasználásának hálózata. Egyesek szándékaiban, programjaiban és reményeiben lehetett beszélni „demokráciáról”, ám 1945-ben a hétköznapi valóságban ténylegesen végbement történések a diktatúra természetrajzát tükrözik. Az ezzel ellenkező példák, szígszerűen megfigyelhető történések, személyes és kollektív ellenállási gyakorlatok, amelyekről bőségesen vannak történeti forrásaink, lényegében az előbbi állítást erősítik. Alulnézeti perspektívából, szó szerinti földközeli helyzetből szemlélve a történeteket, a kommunista diktatúrát éppen a földindulások révén, a Vörös Hadsereg segítségével, 1945-ben leplezve-leplezetlenül kialakították.

A társadalmi operációk hatásairól

A földéhség, a „történelmi igazságszolgáltatás” iránti igény már hosszú ideje rendkívül nagy volt, amelynek azonban érdemes egy másik összefüggésére is utalni, amit szintén sok kortársi megfigyelő észrevett: „a földéhes és hirtelen földhöz jutott kisembernek igen sok esetben nehéz megmagyarázni, hogy barátom, hibásan kaptad a földet”.¹⁴⁹ Ez az 1945. évi kijelentés egy politikus szájából hangzott el, hat évvel később egy Fejér megyei belső pártjelentés megfogalmazója az előbbihez hasonló megállapítást tett: mivel a „földreform” során egy családra átlagosan 6 hold jutott, ezért szerinte „Ez az oka annak, hogy népgazdaságunk rohamos fejlődésének a mezőgazdaság elaprózottsága a felszabadulás után három évre már igen nagy mértékben kerékkötőjévé vált”.¹⁵⁰

Hogy 1945 óta mi történhetett egyes falvakban, milyen módon szabták át a társadalmi és gazdálkodási határokat, azt jól illusztrálja az igazságügyi minisztériumi államtitkár 1948 júliusában megfogalmazott feljegyzése, miszerint több községben a telekkönyvi és a tényleges állapot messze nem egyezik. Önkényes döntésekről, foglalásokról írt, arról, hogy az egyik településen „1.469 birtokrészlet közül csak kb. 110 birtokrészletet birtokolt a telekkönyvi tulajdonosa, a többi kb. 1.350 birtokrészletet a telekkönyvi tulajdonostól különböző más személy tartotta birtokában [...] a birtokállapot terén is bizonytalanságot és zavart okoztak. Így ezekben a községekben nyugalmi helyzet nem alakulhatott ki és az állandó bizonytalanság folyományaképpen előfordult több esetben az is, hogy ugyanazt az ingatlant két, sőt három személy vetette be más-más vetőmaggal.”¹⁵¹

¹⁴⁹ Füzeses István (Független Magyar Demokrata Párt) kijelentése. Balogh 1980, 130.

¹⁵⁰ MNL FML 9. f. 2. f. cs. 97. ó. e. Jelentés a tagosítások előkészítéséről és végrehajtásáról (1949. február 12. – 1951. augusztus 6.) 1951. augusztus 6. Szig. biz. ir.

¹⁵¹ „A helyzet ezen a téren sok kívánni valót hagy maga után, mert birtokháborítás esetén, amint azt az egyik községi vezető jegyző előadta, a sértett fél nem tud megfelelő jogorvoslatot találni: a rendőrség elutasítja azzal, hogy a földbirtokreformmal kapcsolatos ügyek nem tartoznak a hatáskörébe, a község jegyzője pedig karhatalom nélkül nem tud kellően intézkedni. A bírói eljárás aránylag sok ideig tart, elhúzódhat, ezért ilyen esetekben nem célravezető.” MNL OL XIX-K-1-y. 1949. 750. doboz, 8122/69/1949.

Az előzményeket nyilvánvalóan lokális-regionális eltérések is befolyásolták, de a hivatalos, átfogó adatsorra támaszkodó jelentések az 1945 utáni években igen anarchikus állapotokról szólnak. Így például a Baranya Megyei Földhivatal vezetője 1946 májusában a következőkről számolt be az Országos Földhivatalnak: a megye felét érintő telepítések során „ötletszerűen” jártak el, amely döntések azt „eredményezték, hogy vagy egyáltalán nem, vagy csak oly csekély mennyiségben és számban részesülhettek – különösképpen egyes helyeken – állat- és terményjuttatásban, hogy ingatlanaikat megművelni nem tudják”.¹⁵² Továbbá aggasztónak tartotta a vagyontkárosodást, a felszerelés és az állatállomány pusztulását. Más megyék hasonló adatait is lehetne idézni, most csupán a baranyait vesszük mintaként: a földbirtokügyeknek (22 124) 45%-a lezáratlan volt 1946 októberében. A döntések rendkívül vitatott voltára, a személyes, lokális „jogerzék” sérelmének mennyiségi mutatójára nézve tanulságos, hogy a földhivatalhoz beérkező ügyiratok közel fele jogorvoslati kérelem, panasz volt. A községi földigénylő bizottságok Baranyában 1047 felosztási tervének (90 908 kh) csupán 12%-át hagyta változtatás nélkül a felettes megyei tanács.¹⁵³

A háborús károk emberben és anyagban mindenütt rendkívüli mértékben átszabták a hagyományosnak mondható életvilágokat. A harcok által különösképpen sújtott Fejér megyében az MKP javaslatára 1946 áprilisában a megyei vezetők és a szovjet katonai parancsnokság jelenlétében tartott gyűlésen a kifosztottság és működésképtelenség állapotrajza bontakozott ki. Mindamellett a legaktuálisabb problémának a B-listázást és következményeit tartották, amely önmagában is „letargikus” hozzáállást idézett elő. A gazdaság világára is fényt vetve, a legnagyobb bajnak a munkakészség hiányát nevezték meg, amely persze szerves összefüggésben volt például azzal, hogy nem volt elég vetőmag.¹⁵⁴ („Tengerivetőmagra is szükség van, a legutolsó orosz beszolgáltatást a vetőmagból tudták csak előteremteni.”)¹⁵⁵ A statisztikában szereplő négyszáz üzemképes traktorból valójában csak százötven működött, mintegy 100 ezer hold terület paragon volt, ugyanakkor a szántásra

¹⁵² „A Vármegyei Földbirtokrendező Tanács majdnem tehetetlen az önkényes és Budapestről irányított, előre nem közölt, elő nem készített telepítésekkel szemben.” MNL OL XIX-K-1-y. 1949. 750. doboz, 287/1946.

¹⁵³ MNL OL XIX-K-1-y. 1949. 750. doboz, 8122/69/1949. Abaújban 1945. szeptember 1-jéig 2186 ügydarab érkezett be, ebből jogorvoslati kérelem 893 (41%) volt.

¹⁵⁴ Miniszterialás szinten 1946. június 12-én a lehetséges revízióval kapcsolatban az FM a vetőmagimport lehetőségét is felvetette (főleg lucernából és lóheréből volt a legnagyobb hátralék). Az előírt kötelezettségnek csak a töredékét tudták teljesíteni, s így az 1945. és 1946. évi hátralék utáni kamatos kamat többet tett ki, mint a tényleges hátralék. Konyhakerti magvak esetében megemlítették, hogy az előírt 283 tonna kötelezettség több mint kétszerese volt a háború előtti kiviteli átlagnak. Az 1945-ös földosztás negatív gazdasági hatásaként tartották számon, hogy a nagy- és a középbirtokok felosztása révén az intenzív magtermelés hálózata szétesett. A magtermelés fokozására esélyt sem láttak, mert a termelés átszervezése legalább három-négy évet vett volna igénybe. „Jóvátételi kötelezettségünk egyik legsúlyosabb megoldásra váró problémája a hátralékot terhelő havi 5%-os késedelmi kamat kérdése. [...] ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy jóvátételi kötelezettségünket valójában kétszeresen kellene teljesíteni.” MNL OL XIX-K-1-z. 1. doboz, 22.5010.

¹⁵⁵ MNL OL XIX-K-10. 1. doboz, 2. cs. 130/1946. A székesfehérvári megyei nagygyűlés jegyzőkönyve, 1946. április 14.

váró 80 ezer holdnyi területnek 4,7%-ra volt elegendő üzemanyag. Az idetelepült családok „teljesen nincstelen emberek, a szántási költségeket megfizetni nem tudják, állandóan segélyért zaklatnak [...]. A telepesek mint önállóak vannak nyilvántartva, élelmük azonban még egy hónapra való sincs. Mi lesz, ha ezeknek nem lesz mit enni?”¹⁵⁶

A Zala megyei termelési biztos 1946 tavaszán egészen konkrétan rávilágított a jóvátételi és beszolgáltatási kötelezettségek nagyságából fakadó gazdálkodási, főként állattenyésztési problémák következményeire: „az egész megyében a gazdák hangulata rendkívül elkeseredett. Ez magában véve nem csodálatos, mert hiszen senki sem válik meg szívesen állatjától, főleg legjobb tenyészállatjától, mely többnyire egyedüli igavonója is. Azonban lélektanilag ez oda hat ki, hogy a gazdák általában tartózkodnak az állatneveléstől. A borjúkat pedig azért nem nevelik fel, mert azt mondják, ha egy darab marhájuk van, azt nem viszik el, de ha nevel mellé egy borjút, akkor jövőre már az egyiket elviszik.”¹⁵⁷

Tolna megye társadalmát különösen sújtották a ki- és betelepítési, pontosabban betelepülések akciói.¹⁵⁸ 1946 novemberében arról számoltak be, hogy a telepítési területen több tekintetben rosszabbodott a helyzet (Bonyhád, Mórág, Györköny, Mucsi). Hogy érzékeljük a mennyiségi arányokat, ekkor hétezer telepesből mintegy ezerkétszázat egy felülvizsgálati eljárás során vissza kívántak telepíteni. Nagy részük persze fellebbezett, aminek az ismert következményére itt is rámutattak: „A fellebbezések elbírálása a földbirtokpolitikai hatóságok ismert, de ismeretlen okú lassúsága folytán előreláthatólag sokáig fog elhúzódni. Következménye az, hogy a telepítési területen ez a fokozott bizonytalanság az amúgy is alacsony munkakészséget tovább rontja.” A Tamási járásban fekvő Nagykónyi község egyik pusztáját (Ság) korábban a Vörös Hadsereg vette birtokba, majd elhagyták, amelynek művelését az új telepesek nem vállalták. A kapacitás és a munkakészség közötti különbséget is jelezve, a korábbi múltban ezt a területet Pári község sváb gazdái szamarakkal művelték meg.¹⁵⁹

¹⁵⁶ MNL OL XIX-K-10. Országos Termelési Biztos, 1. doboz, 2. cs. 130/1946. A székesfehérvári megyei nagygyűlés jegyzőkönyve, 1946. április 14.

¹⁵⁷ MNL OL XIX-K-10. 1. doboz, 3. cs. 745/1946. A Zala megyei termelési miniszteri biztos jelentése a zalai állattenyésztés helyzetéről, 1946. május 4. A nyomor még mélyebb rétegeire lásd az abaúj-tornai beszámolót. Uo. 98/1946.

¹⁵⁸ „A németek kitelepítése az érintett 56 község közül csak 16 községben történt meg. 40 községben a telepesek és a régi lakosság együtt élnek, mint két réteg teljes bizonytalanságban, ami a munkakedvet rendkívül rontja, és ez idő szerint nem látni kivezető utat.” A telepítés körülbelül 120 ezer kataszteri holdat érintett. MNL OL XIX-K-10. 1. doboz, 3. cs. Jelentések a miniszteri biztosnak, Tolna, 1946. október 14.

¹⁵⁹ MNL OL XIX-K-10. 1. doboz, 3. cs. 357/1946. Fürst Sándor jelentése, Tolna, 1946. november 29. (357/1946).

Összegzés

Kelet-Közép-Európában a második világháború végén a birtokhierarchia és a hagyományos társadalom gyökeres megváltoztatásában kiemelt szerepet játszott a szovjet típusú állami (agrár)politika, ami erőteljesen visszahatott a vidéki, falusi értékvilágokra is.¹⁶⁰ Történeti távlatból szemlélve a magyarországi háború utáni folyamat, a földkérdés csak paradoxonok mentén írható le. Hiszen amennyire meghatározó volt a parasztság földhétsége az 1945. évi földosztáskor, néhány évvel később annyira jellemzővé vált a földbirtoklás okozta gond, amely a kollektivizálás kényszere miatt keletkezett. A földreformrendelet megszületéséhez a háború adott lökést, az alapvetően politikai és katonai kérdés volt, amely alapján végrehajtott földosztást – a Vörös Hadsereg támogatásával – a kommunista párt radikalizálta.¹⁶¹ Mindez önmagában is további konfliktusokat gerjesztett.

Az 1945-ben alapvetően megváltozott új helyzet az addigi falusi, szigorú társadalmi (ön)kontrollt is lényegesen átalakította: szinte „űrbetöltő” szerepe lett az éppen aktuális párt- és agrárpolitikának. Értelmezési szempontból azonban fontos, különösképpen a hegemon helyzetbe kerülő kommunista párt agrárpolitikai céljainak és módszereinek a megkülönböztetése. Az első cél az volt, hogy a jóvátételi szállítások mellett a mezőgazdasági termelés intenzitása révén egyszerre tudják biztosítani az állami bevételt és a lakossági ellátást. Másodsorban – utópikus tartalommal – a falu és a város közötti különbségek leküzdését tartották szem előtt, aminek nyilvánvaló előfeltétele volt a hagyományos elitiek megtörése. Harmadrészt, ennek megfelelően, az ideológiai célkitűzésnek, a „munkás-paraszt szövetség” erősítésének kívántak megfelelni. A mindennekfelett álló célkitűzés azonban az volt, hogy a „szocializmus” vidéki felépítését a termelőeszközök „társadalmasításával”, a tulajdonlási és birtoklási szerkezetek diktatórikus megváltoztatásával minél inkább előbbre vigyék. A stratégia és taktika a fenti szempontok szerint módosult.

¹⁶⁰ Réti 1991; Sundhaussen 2009; Gaučík 2012.

¹⁶¹ Így volt ez Kelet-Németországban is. Az ilyen módon végrehajtott földosztás nem volt megoldás a vidéki területek gazdasági fejlődése szempontjából. Lényegében minden gazdasági szakértő azt mondta, hogy több kárt fog okozni, mint hasznot. Naimark 1999, 171–172. Hogy a kommunista párt rendelkezett a végrehajtás radikális „eszközeivel”, arra Rákosi Mátyás egyértelműen utalt: Balogh 1980, 112. Mindszenty József 1945. október 18-án kiadott püspökkari körlevele szintén hasonló összefüggéseket említett meg, így például azt, hogy a katonák a „pártpolitikái” szempontok miatt is milyen módon maradtak ki a földosztásból, s hogy „Nem a földbirtokreformot tesszük itt bírálat tárgyává, hanem a benne megnyilvánuló bosszúálló szellemet, mely ígéri ugyan a vagyontuktól kiforgatott tulajdonosoknak a jóvátételt, de az ígéretből aligha lehet valami. Magára a reformra is kénytelenek vagyunk megjegyezni, hogy végrehajtásában is nélkülözötte a megfontoltságot és méltányosságot [...]. Még inkább meg kell döbbsennünk, ha arra nézünk, hogy ez az erőszakosságba hajló »rendszer« milyen közszellemet teremtett az ország egyes intézményeiben. Országszerte, de egyes vidékeken különösképpen örömeiket találják abban, hogy üres gyanú, egyéni neheztelés, személyes sérelem, titkos pártmesterkedések miatt fognak le férfiakat, akik maguk sem sejtik, hogy mi az elfogatásuk oka és senkinek megtudni nem sikerül a vidéki hatalmasságok szigorú eljárásának végső indítékát.” Beke 1991, 34. A torzításokkal szemben Mindszenty nem nyilatkozta azt, hogy a katolikus egyház ellenzi a földreformot. Balogh 2015, 400–401.

A kommunista párt stratégiája a hatalom megszerzésének és megtartásának régi hagyományára támaszkodott, tehát ekkor sem számított újnak az, hogy a politikai támogatásért jutalmat osztanak. 1945-ben ez a „jutalom” a földjuttatás volt. Mindez azonban az ekkor leplezett cél, az ekkor taktikai okokból halasztott kolhozosítás érdekében alkalmazott eszköz volt.¹⁶²

A magyarországi társadalmi reakciókról is elmondható, hogy azok régióktól és az agrártársadalmi összetételtől függően is változtak. Ahol erős belső kötelékek voltak a faluban, ott megfontolva, félve vették át más földjét, tulajdonát.¹⁶³ Joggal feltételezhetjük, hogy a kollektív módon ellenségnek kikiáltott németek és arisztokraták földjét ilyen módon inkább gátlások nélkül vették használatba.¹⁶⁴

A földelkobzással együtt járó korábbi elitek kiiktatását azzal is magyarázhatjuk, hogy a második világháború mint a világtörténelem legvéresebb konfliktusa után minden államban további miniháborúk zajlottak.¹⁶⁵ A földelkobzás és földosztás a lokális társadalmakban az MKP-diktatúra alapjait teremtette meg. A patológikus szovjetizálás élcsapataként viselkedő kommunisták pozíciószerezése és szerepvállalása, befolyása a társadalmi gyakorlatban hegemóniát jelentett már 1945-ben. A bevezetőben említett totalitárius modell – további vizsgálatokat igénylő – tényezői változó lokális és regionális keretek között, történetileg igazolható módon alapvetően meghatározták a vidéki életvilágokban történeteket.

Felhasznált források

Publikált források

A földreformra vonatkozó jogszabályok. (Az Országos Földbirtokrendező Tanács elvi jelentőségű határozataival.) Magyar Földművelésügyi Minisztérium, Budapest, 1945.

Levéltári források

MNL BAZML = Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára
MKP, 1945

MNL BKML = Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára
V. 303. Apostag nagyközség, 1945
V. 328. Foktő község közgyűlési jegyzőkönyv, 1942–1947

XVII. 501. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Földbirtokrendező Tanács Kecskeméti Tárgyaló Tanácsa
1945–1946.

¹⁶² Mevius 2005, 28, 48–53; Bauerkämper 1999, 131; Merl 1999, 157; Beliznay–Horváth–Zlinszky 1997, 199.

¹⁶³ Janicki, 110–111; Siegrist–Sugarmann 1999.

¹⁶⁴ Vö. Schoeck 2007, 427; Székely 2003, 238; Püski 2013, 442. A birtokbavétel „tanácstalanságtól” a „kapzsiságig” terjedő jellemzésére példa: PIL 274. fond. MKP KV ir. 13. csop. 19. ő. e. 152. l. Nagy Károly miniszteri megbízott jelentése az FM-nek, Pestszenterzsébet, 1945. április (11.?)

¹⁶⁵ Stone 2012, 3.

MNL FML = Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára
MDP–MSZMP, 1949

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
XVII-1-a. Országos Földbirtokrendező Tanács, 1945
XIX-K-1-y. FM Földbirtokpolitikai (Földbirtokrendezési) Főosztály 1945
XIX-K-1-z. FM Agrárpolitikai Főosztály, 1945
XIX-K-10. Országos Termelési Biztos, 1946
XIX-K-11-a. FM Országos Földhivatal, 1945

MNL VEML = Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára
XVII. 501. Alsóörsi Földigénylő Bizottság, 1945
XXIV. 201/b. Veszprém Megyei Földhivatal, 1945

PIL = Politikatörténeti Intézet Levéltára
274. fond. Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőség, 1945

Felhasznált irodalom

- Apor Péter 1998: A népi demokrácia építése. Kunmadaras, 1946. *Századok*, 1998 (132) 3. 601–632.
- Arendt, Hannah 1992: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Arendt, Hannah 2000: Macht und Gewalt. In Arendt, Hannah: *In der Gegenwart. Übungen im politischen Denken II*. Szerk. Ursula Ludz. München–Zürich, Piper. 167–185.
- Bajzik Zsolt 1998: A Vas megyei kastélyok és műkincsek sorsa 1945 után. I. rész. *Vasi Szemle*, 1998 (52) 1. 11–28.
- Balogh Balázs 2002: *Gazdák és zsellérek. Gazdálkodási stratégiák Tápon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- L. Balogh Béni 2015a: Bevezető. In L. Balogh Béni (szerk.): „Törvényes” megszállás. *Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között*. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár. 13–67.
- L. Balogh Béni (szerk.) 2015b: „Törvényes” megszállás. *Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között*. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.
- Balogh Margit 2015: *Mindszenty József (1892–1975) I*. Budapest, MTA BTK.
- Balogh Sándor (szerk.) 1980: *Földet, köztársaságot, állami iskolát! Viták a magyar parlamentben 1944–1948*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Balogh Sándor–Izsák Lajos (szerk.) 2004: *Magyarországi pártprogramok 1944–1988*. Budapest, ELTE–Eötvös Kiadó.
- Bauerkämper, Arnd 1999: Kontinuität und Aflösung der bürgerlichen Rechtsordnung. Landwirtschaftliches Bodeneigentum in Ost- und Westdeutschland (1945–1990). In Siegrist, Hannes–Sugarmann, David (szerk.): *Eigentum im internationalen Vergleich (18.–20. Jahrhundert)*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 109–134.
- Beke Margit (szerk.) 1991: *Egyházam és hazám. Mindszenty József hercegprímás szentbeszédei I. 1945–1946*. Esztergom, Esztergomi Főegyházmegye.
- Beliznay Kinga–Horváth Attila–Zlinszky János 1997: A magyar magánjog története. In Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 65–202.
- Benet Iván 1995: A föld, az istenadta föld... *Statisztikai Szemle*, 1995 (73) 3. 216–227.
- Bibó István 1986a: A magyar demokrácia válsága. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok. Második kötet. 1945–1949*. Budapest, Magvető Kiadó. 13–79.
- Bibó István 1986b: A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok. Második kötet. 1945–1949*. Budapest, Magvető Kiadó. 485–497.

- Bibó István 1986c: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok. Második kötet. 1945–1949.* Budapest, Magvető Kiadó. 621–809.
- Bódy Zsombor–Horváth Sándor (szerk.) 2015: *1944/1945: társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon.* Budapest, MTA BTK TTI.
- Bognár Szabina 2010: Vagyoni korlátozások, vagyoneklobzás és vagyonjuttatások Budaörsön (1945–1948). In Grósz András (szerk.): *Jogfosztások Budaörsön. Entrechtungen in Budaörs (1944–1948).* Budaörs, Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény. 235–272.
- Bognár Zsolt 2012: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945.* Budapest, Kairosz.
- Borhi László 2000: A kremli kalmárok. A magyarországi szovjet terjeszkedés okai. In Borhi László: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében 1945–1968.* Budapest, Ister. 5–69.
- Borhi László 2015: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig.* Budapest, MTA BTK TTI–Osiris Kiadó.
- Bottoni, Stefano 2014: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig.* Budapest, MTA BTK TTI.
- Bourdieu, Pierre 2002a: Államszemély. A bürokratikus mező eredete és struktúrája. In Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Budapest, Napvilág Kiadó. 85–115.
- Bourdieu, Pierre 2002b: A „szovjet” változat és a politikai tőke. In Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Budapest, Napvilág Kiadó. 25–29.
- Bourdieu, Pierre 2002c: Társadalmi tér és szimbolikus tér. In Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Budapest, Napvilág Kiadó. 11–24.
- Branche, Raphaëlle–Delpla, Isabelle–Horne, John–Lagrou, Pieter–Palmieri, Daniel–Virgili, Fabrice 2012: Writing the History of Rape in Wartime. In Branche, Raphaëlle (szerk.): *Rape in Wartime.* New York, Palgrave Macmillan. 1–16.
- Brett, Daniel 2010: Taking the Long View? Polish and Romanian Agrarianism in comparison. In Müller, Dietmar–Harre, Angela (szerk.): *Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries.* Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes. Innsbruck–Wien–Bozen, StudienVerlag. 183–203.
- Burke, Peter 2006: Az új történetírás múltja és jövője. In Gyurgyák János–Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II.* Budapest, Osiris Kiadó. 1189–1208.
- Cassirer, Ernst 1997: A modern politikai mítoszok technikája. In Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia.* Budapest, Láthatatlan Kollégium. 37–50.
- Cerutti, Simona 1995: Norma és gyakorlat, avagy szembeállításuk jogosságáról. In Czoch Gábor–Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Debrecen, Csokonai Kiadó. 151–168.
- Connerton, Paul 1989: *How Societies Remember.* Cambridge etc., Cambridge University Press.
- Czettler Jenő [1946]: *Agrárpolitika. I. kötet. Alapvetés.* Budapest, Stephaneum.
- Czettler Jenő [1947a]: *Agrárpolitika. II. kötet. Agrárgazdaságtan.* Budapest, Stephaneum.
- Czettler Jenő [1947b]: *Agrárpolitika. III. kötet. Mezőgazdasági szociálpolitika.* Budapest, Stephaneum.
- Csíky Balázs 2008: A katolikus nagyjavadalmasok és a Gömbös-kormány telepítési tervei. In Szilágyi Csaba (szerk.): *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945).* Budapest, Gondolat Kiadó–Barankovics István Alapítvány–Faludi Ferenc Akadémia. 131–160.
- Csönge Attila 2005: A Magyar Kommunista Párt Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében 1944–1946. In *Zounuk 20. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve.* Szerk. Zádorné Zsoldos Mária. Szolnok. 173–215.
- Csönge Attila 2011: „A földért harcolni kell!” Adalékok a második világháborút követő földosztás történetéhez. In *Zounuk 26. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve.* Szerk. Fülöp Tamás. Szolnok. 407–438.
- Dessewffy Tibor 1999: *Iskola a hegyoldalban.* Budapest, Új Mandátum Kiadó.

- Donáth Ferenc 1977: *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Durkheim, Émile 1978: A szociológia módszertani szabályai. In Durkheim, Émile: *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 21–160.
- Feitl István 2003: Bevezető. In Feitl István (szerk.): *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947.* Budapest, Napvilág Kiadó. 7–37.
- Fertő Imre 2002: A földreformok politikai gazdaságtana. *Századvég*, 2002 Új folyam (23). 83–106.
- Figes, Orlando 1996: *A People's Tragedy. The Russian Revolution 1891–1924.* London, PIMLICO.
- Figes, Orlando–Kolonitskii, Boris 1999: *Interpreting the Russian Revolution. The Language and Symbols of 1917.* New Haven–London, Yale University Press.
- Fodor László 2005: Az 1945-ös földreform értékelése jogi szempontból. In Fürj Zoltán–Jávor András (szerk.): *„...a birtokolt föld ... a szabadság maga”.* Tudományos ünnepi konferencia az 1945. évi földreform 60. évfordulója alkalmából. Debrecen, Center Print Nyomda. 115–134.
- Friedrich, Carl Joachim 1957: *Totalitäre Diktatur.* Unter Mitarbeit von Professor Zbigniew K. Brzezinski. Stuttgart, Kohlhammer.
- Gaddis, John Lewis 1997: *We Now Know. Rethinking Cold War History.* Oxford, Clarendon Press.
- Gaučík István 2012: Az agrárpolitika metamorfózisai. A földtulajdon nacionalizálása és kollektivizálás Csehszlovákiában (1945–1960). In Schlett András (szerk.): *Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében.* Budapest, Szent István Társulat. 159–182.
- Gonda Gábor 2014: *Kitaszítva. Kényszermigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott Dél- és Nyugat-dunántúli településeken 1944–1948.* A kötetet szerk. Bánkúti Gábor. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, XI).
- Gudenus János–Szentirmay László 1989: *Összetört címerek. A magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások.* Budapest, Mozaik Kiadó.
- Gyarmati György 1996: Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalícion belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. *Századok*, 1996 (130) 3. 497–570.
- Gyarmati György 2013a: Ellenségképek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon, 1945–1956. In Gyarmati György–Lengvári István–Pók Attila–Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.* Pécs–Budapest, Kronosz–Magyar Történelmi Társulat–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. 405–432.
- Gyarmati György 2013b: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* 2., javított kiadás. Budapest, ÁBTL–Rubicon.
- Gyarmati György–Pihurik Judit (szerk.) 2015: *Háborús hétköznapiak hadszíntéren, hátszországban 1939–1945.* Budapest–Pécs, Magyar Történelmi Társulat–Kronosz Kiadó–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.
- Győri Szabó Róbert 1997: *A Kommunista Párt és a zsidóság.* Budapest, Windsor.
- Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet.* Budapest, Osiris Kiadó.
- Handwörterbuch 1980: *Handwörterbuch der Wirtschaftswissenschaft. Zugleich Neuauflage des Handwörterbuchs der Sozialwissenschaften.* Szerk. Willi Albers et al. Zweiter Band. Stuttgart–New York, Gustav Fischer.
- Handwörterbuch 2008: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte.* Szerk. Albrecht Cordes, Heiner Lück, Dieter Werkmüller, Ruth Schmidt. Band I. Berlin, Erich Schmidt Verlag.
- Hildebrand, Klaus 1999: Stufen der Totalitarismus-Forschung. In Jesse, Eckhard (szerk.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Eine Bilanz der internationalen Forschung.* 2. kiadás. Baden-Baden, Nomos. 70–94.
- Hlihor, Constantin–Scurtu, Ioan 2000: *The Red Army in Romania.* Iași–Oxford–Portland, The Center for Romanian Studies.

- Ihrig Károly 1941: *Agrárgazdaságtan. I. A közgazdaság szerkezete. II. A nemzetgazdaság. III. Termelési politika. IV. Agrárpolitika.* Budapest, Gergely R. Könyvkereskedés.
- Ihrig Károly–Nagypataki Béla 1946: *A magyar mezőgazdaság és a békekötés.* Budapest, Mezőgazdaságpolitikai Intézet.
- Ispán Ágota Lídia 2007: Arisztokrata családok életmódja, életstratégiája 1945 után. *Aetas*, 2007 (22) 2. 31–52.
- Izsák Lajos–Kun Miklós (szerk.) 1994: *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948.* Budapest, Századvég Kiadó.
- Janicki, Tadeusz 2010: Die Bodenreform in den „wiedergewonnenen Gebieten” und in Großpolen (1945–1949). Vergleichende Überlegungen zur Loyalität der polnischen Landbevölkerung. In Zimmermann, Volker–Haslinger, Peter–Nigrin, Tomaš (szerk.): *Loyalitäten im Staatssozialismus. DDR, Tschechoslowakei, Polen.* Marburg, Verlag Herder-Institut. 94–111.
- Janos, Andrew C. 2003: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában.* Budapest, Helikon Kiadó.
- Jarusch, Konrad H. 1998: Realer Sozialismus als Fürsorgediktatur. Zur begrifflichen Einordnung der DDR. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament.* B20. 33–46.
- Judt, Tony 2005: *Postwar. A History of Europe Since 1945.* London, William Heinemann.
- Judt, Tony 2007: *A háború után. Európa története 1945 óta. I–II.* Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Kállai Gyula 1984: *Két világ határán.* Budapest, Magvető Kiadó.
- Kanyar József 1964: *Elsikkasztott földreform, megvalósult földreform Somogyban (1920, 1945).* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kanyar József 1980: *Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kaposi Zoltán 2009: A gazdasági elit változásai a Dél-Dunántúlon (1945–1968). In Rab Virág (szerk.): *Válságos idők tegnap és ma. Pénz, gazdaság és politika a 19–21. században.* Pécs, Pannónia Könyvek. 135–150.
- Kaposi Zoltán 2013: A nagybirtok mint bűnbak. Az uradalmak és az agrárszegénység kapcsolata Magyarországon. In Gyarmati György–Lengvári István–Pók Attila–Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.* Pécs–Budapest, Kronosz–Magyar Történelmi Társulat–Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára. 264–284.
- Kárász Artúr 1990: *80 év a Föld körül.* Budapest–Párizs, Bethlen Gábor Könyvkiadó–Irodalmi Újság.
- Kende Tamás–Somorjai Lehel 2000: Adatok a kommunista párttagság kérdéséhez Borsod–Abaúj–Zemplén megyében 1945–1948 között. *Levéltári évkönyv X. szerk.* Dobrossy István. Miskolc, Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár. 283–310.
- Kerék Mihály 2005: „...hivatásom a mezőgazdaság”. Kerék Mihály önéletírása. *Korall*, 2005. május (19–20). 53–75.
- M. Kiss Sándor 2006: A magyar társadalom útja az 1956-os forradalomhoz és szabadságharchoz. In M. Kiss Sándor: *Utak 56-hoz, utak 56 után. Válogatott cikkek, esszék, tanulmányok (1981–2006).* Budapest, Mundus Egyetemi Kiadó. 45–64.
- Kocka, Jürgen 1977: Parteilichkeit in der DDR–marxistischen Geschichtswissenschaft. Einige Thesen. In Koselleck, Reinhart–Mommsen, Wolfgang J.–Rüsen, Jörn (szerk.): *Objektivität und Parteilichkeit in der Geschichtswissenschaft.* München, Deutscher Taschenbuch. 263–269.
- Kolakowski, Leszek 1971: *Marxism and Beyond. On Historical Understanding and Individual Responsibility.* London, Paladin.
- Komoróczy Géza 2012: *A zsidók története Magyarországon. II. 1849-től a jelenkorig.* Pozsony, Kalligram.
- Korom Mihály 1996: Nagy Imre és az 1945-ös földreform koncepciójának, kormányrendeletének kidolgozása. *Múltunk. Politikatörténeti folyóirat.* 1996 (61) 1. 99–128.
- Koselleck, Reinhard 2003: „Tapasztalati tér” és „várakozási horizont” – két történelmi kategória. In Koselleck, Reinhard: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája.* Budapest, Atlantisz. 401–429.
- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Budapest, Korall.

- Ö. Kovács József 2015: *Vidéki Magyarország 1945–1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorokról*. Budapest, Balassi Kiadó–Korall.
- Kövér György 1993: Bárány Ullmann György naplójegyzetei. Debrecen, 1945. február 27. – április 1. *Valóság*, 1993 (36) 7. 61–87.
- Köves Slomó 2014: A holokauszt emlékezete és az identitás. *Századvég*, 2014/74. 105–117.
- Krahulcsán Zsolt–Müller Rolf (szerk.) 2009: *Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből*, 1. Budapest, ÁBSZTL–LHarmattan Kiadó.
- Krahulcsán Zsolt–Müller Rolf (szerk.) 2015: *Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből*, 2. *Az Államvédelmi Osztály*. Budapest, ÁBSZTL–LHarmattan Kiadó.
- Krauss, Karl-Peter 2009: Einführung. In Krauss, Karl-Peter (szerk.): *Agrarreformen und ethnodemographische Veränderungen. Südosteuropa vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag. 7–23.
- F. Lassú Zsuzsa–Lisznai Sándor 2003: A tulajdon és a tulajdonlás pszichológiája. In Hunyady György–Székely Mózés (szerk.): *Gazdaságpszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 383–417.
- Lasswell, Harold D. 2000: A hatalom nyelve. In Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt (szerk.): *Szöveg-változatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó–Universitas. 11–27.
- Le Goff, Jacques–Chartier, Roger–Revel, Jacques (szerk.) 1994: *Die Rückeroberung des historischen Denkens. Grundlagen der Neuen Geschichtswissenschaft*. Frankfurt am Main, Fischer.
- Léon, Abram 1985: A zsidókérdés materialista felfogása. In Simon Róbert (szerk.): *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*. Budapest, ELTE ÁJK TSZT. 103–137.
- Lewin, Moshe 1980: The Kolkhoz and the Russian Muzhik. Private Plots of the Soviet Kolkhozniki and their Social Impact. In Hobsbawm, E. J. et al. (szerk.): *Peasants in History. Essays in Honour of Daniel Thorner*. Calcutta etc., Oxford University Press. 55–68.
- Litván György 1988: „Mi, kommunisták, különös emberek vagyunk...” A sztálinizmus lélektana. *Századvég*, 1988/6–7. 150–159.
- Litván György 1993: Újrakezdés, szakítás és folytonosság Magyarországon (1945–1948). In Glatz Ferenc (szerk.): *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Budapest, MTA TTI. 269–276.
- Lorenz, Chris 2000: Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitívizmus és a „metaforikus fordulat”. In Thomka Beáta (szerk.): *A történelem poétikája. Narratívák 4*. Budapest, Kijarat Kiadó, 121–146.
- Löwy, Michael 1985: Zsidó messianizmus és anarchista utópiák Közép-Európában (1905–1923). In Simon Róbert (szerk.): *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*. Budapest, ELTE ÁJK TSZT. 213–244.
- Mannheim Károly 1996: *Ideológia és utópia*. Budapest, Atlantisz.
- Maurel, Marie-Claude 1994: Szocialista örökség, dekollektivizálás, politikai szerkezetváltás. *Társadalmi Szemle*, 1994/6. 3–18.
- Merl, Stephan 1999: Einstellungen zum Privateigentum in Rußland und in den Sowjetunion. In Siegrist, Hannes–Sugarmann, David (szerk.): *Eigentum im internationalen Vergleich (18.–20. Jahrhundert)*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 135–159.
- Mevius, Martin 2005: *The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953*. Oxford, Clarendon Press.
- Meyer-Renschhausen, Elisabeth–Berger, Hartwig 1998: Bodenreform. In Kerbs, Diethart–Reulecke, Jürgen (szerk.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880–1933*. Wuppertal, Peter Hammer Verlag. 265–276.
- Mezei Balázs 2014: Hit Auschwitz után. Gondolatok a hitről, tekintettel egy korszakos tragédiára. *Századvég*, 2014/74. 119–132.
- Mezőgazdasági adattár 1965. I. kötet. Budapest, KSH.
- Móricz Miklós 1932: *Az erdélyi föld sorsa. Az 1921. évi román földreform*. Budapest, Erdélyi Férfiak Egyesülete.

- Müller, Dietmar–Bojincă, Alina 2010: Die juristische und geodätische Administration des Eigentums als Grund und Boden in Rumänien im 20. Jahrhundert. In Müller, Dietmar–Harre, Angela (szerk.): *Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes 2010. Wien–Bozen, StudienVerlag. 23–46.
- Nagy Ferenc 1990: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. I. kötet. Budapest, Európa Könyvkiadó–História.
- Nagy József 2009: *A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei 1945–1956*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Naimark, Norman M. 1999: *Die Russen in Deutschland. Die Sowjetische Besatzungszone 1945 bis 1949*. Aus dem Amerikanischen von Hans-Ulrich Seebohm und Hans-Joachim Maass. Berlin, Ullstein.
- Nietzsche, Friedrich 1997: *A vidám tudomány („la gaya scienza”)*. Ford. Romhányi Török Gábor. Budapest, Holnap Kiadó.
- Novák Attila 2014: Identitásváltások. Mozaikok a magyar zsidóság szellemi változásairól a második világháború éveitől. *Századvég*, 2014/74. 29–55.
- Orbán Sándor 1972: *Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Paffrath, Constanze 2004: *Macht und Eigentum. Die Enteignungen 1945–1949 im Prozeß der deutschen Wiedervereinigung*. Köln etc., Böhlau.
- Palasik Mária 2000: *A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Palasik Mária 2010: *Félelembe zárt múlt. Politikai gyilkosságok Gyömrőn és környékén 1945-ben*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Perger Gyula 2005: „...félelemmel és aggodalommal...” Plébániák jelentései a háborús károkról a Győri Egyházmegyéből 1945. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár.
- Pestovics János 2000: *A földtulajdonlás története Borsod megyében 1860–1948*. Miskolc, BAZML.
- Pető Andrea 1999: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezte. *Történelmi Szemle*, 1999 (41) 1–2. 85–107.
- Pető Iván 1998: A gazdaság átpolitizálása. In Ständeisky Éva–Kozák Gyula–Pataki Gábor–Rainer M. János (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet*. Budapest, 1956-os Intézet. 95–110.
- Pető Iván–Szakács Sándor 1985: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Pittaway, Mark 2004: *Eastern Europe 1939–2000*. London, Arnold.
- Pittaway, Mark 2012a: Making Postwar Communism. In Stone, Dan (szerk.): *Postwar European History*. Oxford, Oxford University Press. 265–282.
- Pittaway, Mark 2012b: *The Workers' State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.
- Purs, Aldis 2010: Soviet in Form, Local in Content: Elite Repression and Mass Terror in the Baltic States, 1940–1953. In McDermott, Kevin–Stibbe, Matthew (szerk.): *Stalinist Terror in Eastern Europe. Elite Purges and Mass Repression*. Manchester–New York, Manchester University Press. 19–38.
- Püski Levente 2013: Ellenségből bűnbak. Az MKP arisztokrácia-képe 1945 után. In Gyarmati György–Lengvári István–Pók Attila–Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs–Budapest, Kronosz–Magyar Történelmi Társulat–Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára. 433–443.
- Püski Levente 2015: Adatok kérdőjelekkel – a debreceni földosztás. In Varga Zsuzsanna–Pallai László (szerk.): *Föld – parasztság – agrárium. Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében*. Hajdúnánás, k. n. 203–217.
- Rainer M. János 1996: *Nagy Imre. Politikai életrajz. Első kötet. 1896–1953*. Budapest, 1956-os Intézet.
- Rainer M. János 1998: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika 1944–1948. In Ständeisky Éva–Kozák Gyula–Pataki Gábor–Rainer M. János (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet*. Budapest, 1956-os Intézet. 17–39.

- Rainer M. János 2011: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 1956-os Intézet–L'Harmattan Kiadó.
- Rákosi Sándor–Szabó Bálint (szerk.) 1967: *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948*. Budapest, MSZMP KB Párttörténeti Intézet–Kossuth Kiadó.
- Rees, E. A. 2008: The Sovietization of Eastern Europe. In Apor, Balázs–Apor, Péter–Rees, E. A. (szerk.): *The Sovietization of Eastern Europe. New Perspectives on the Postwar Period*. Washington DC, New Academia Publishing, 1–27.
- Réti Tamás 1991: A gazdasági rendszerváltás és a korlátozott szuverenitás Kelet-Európában 1945–1948 között. *Közgazdasági Szemle*, 1991 (38) 12. 1148–1158.
- Révész László 1983: *Die Sprache als Waffe. Zur Terminologie des Marxismus–Leninismus*. Akademie für Politik und Zeitgeschehen der Hanns-Seidel-Stiftung e. V.
- Rigó Róbert 2014: *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948)*. Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz.
- Ritter György 2015: „Itt csak a vagyon köllött.” A földreform és következményeinek élménye az észak-dunántúli németek emlékezetében. In Varga Zsuzsanna–Pallai László (szerk.): *Föld – parasztság – agrárium. Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében*. Hajdúnánás, k. n. 249–269.
- Romány Pál 1998: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig, 1957–1997. In Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig*. Budapest, Napvilág Kiadó. 345–437.
- Romsics Ignác 2002: Bevezetés. A történetírás objektivitásának mítoszáról és a múlt mitizálásának elfogadhatatlanságáról. In Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, Osiris Kiadó. 7–27.
- Romsics Ignác (szerk.) 2009: *Csonka Mihály élete és világképe*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Rugg, Dean S. 1978: *The Geography of Eastern Europe*. Lincoln–Nebraska, Cliffs Notes, Inc.
- Schoeck, Helmut 2007: *Az irigység. A társadalom elmélete*. Budapest, Helikon Kiadó.
- Siegrist, Hannes–Sugarmann, David 1999: Geschichte als historisch-vergleichende Eigentums-wissenschaft. Rechts-, kultur- und gesellschaftsgeschichtliche Perspektiven. In Siegrist, Hannes–Sugarmann, David (szerk.): *Eigentum im internationalen Vergleich (18.–20. Jahrhundert)*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 9–30.
- Simmel, Georg 1973: A titok és a titkos társadalom. In *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, Gondolat Kiadó. 311–344.
- Simon Attila–Kovács Attila 2008: Gazdaság és nacionalizmus. Földreformok az utódállamokban. In Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet. 118–123.
- Somlyai Magda 1965: *Földreform 1945. Tanulmány és dokumentumgyűjtemény*. Szerk. Teleki Éva. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Standeisky Éva 1992: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. *Századok*, 1992 (126) 2. 284–308.
- Standeisky Éva 2015: *Demokrácia negyvenötben*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Stark Tamás 1995: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939–1955)*. Budapest, MTA TTI.
- Steinbach, Peter 2002: Zur Wahrnehmung von Diktaturen im 20. Jahrhundert. In *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*. B51–52. 36–43.
- Stone, Dan 2012: Editor's Introduction: Postwar Europe as History. In Stone, Dan (szerk.): *Postwar European History*. Oxford, Oxford University Press. 1–33.
- Sundhaussen, Holm 2009: Von der Befreiung zur Marginalisierung der Bauern. Zwei Jahrhunderte Agrarreformen in Südosteuropa. In Krauss, Karl-Peter (szerk.): *Agrarreformen und ethnodemographische Veränderungen. Südosteuropa vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag. 25–48.
- Szabó Csaba–Szigeti László (szerk.) 2008: *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948. A Lénárd Ödön Közhazsnú Alapítvány évkönyve 2008*. Budapest, Lénárd Ödön Közhazsnú Alapítvány–Új Ember.

- Szabó István 1976: *Agrárforradalom a Viharsarokban (1945–1947)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szabó Márton 1991: A rendi „szocializmusról”. In *Rendiség és polgárosodás*. Budapest, MTA PTI. 27–36.
- Szakács Sándor 1964: *Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában 1945–1948*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szakács Sándor 1998: A földreformtól a kollektivizálásig 1945–1956. In Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, Napvilág Kiadó. 288–344.
- Szakács Sándor–Zinner Tibor 1997: *A háború „megváltozott természete”. Adatok és adalékok, tények és összefüggések 1944–1948*. Budapest, Genius Gold Rt.–Batthyány Társaság.
- Székely Mózes 2003: A fogyasztói magatartás alapjai. A lélek- és egészségtan alapfelvetései a fogyasztásról. In Hunyady György–Székely Mózes (szerk.): *Gazdaságpszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 231–296.
- Takáts József 2007: *Modern magyar politikai eszmétörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Tanka Endre é. n.: *Föld és elszámítás. Sorskérdések földviszonyaink múltjában és jelenében*. Budapest, Agroinform.
- Dr. Tibori János 1995: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története 1944–1957*. Debrecen (A Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanulmányi Füzetei, 34).
- Todorov, Tzvetan 1998: *Az emlékezet hasznáról és káráról*. Angyalosi Gergely utószavával. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Tóth Ágnes 2009: Einige Zusammenhänge zwischen der Bodenreform und dem Wandel der Sozialstruktur im südlichen Transdanubien (1945–1949). In Krauss, Karl-Peter (szerk.): *Agrarreformen und ethnodemographische Veränderungen. Südosteuropa vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart*. Stuttgart, Steiner. 256–280.
- Ungváry Krisztián 2002: Magyarország szovjetizálásának kérdései. In Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemtől*. Budapest, Osiris Kiadó. 279–308.
- Ungváry Krisztián 2015: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – Elbeszélés – Utóélet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Varga Zsuzsanna 2009: *The Hungarian Agriculture and Rural Society: Changes, Problems and Possibilities, 1945–2004*. Budapest, Szaktudás Kiadó Ház.
- Varga Zsuzsanna 2015: Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában. *Történelmi Szemle*, 2015 (LVII) 4. 583–605.
- Vas Zoltán 1982: *Akkori önmagunkról. Önéletírás II*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Veres Péter 2000: A paraszti jövődő. Harmadik kiadás. Az első és a második kiadás 1948. In Veres Péter: *Magyar megmaradás, A paraszti jövődő, Az Alföld parasztsága, Parasztsors – magyar sors*. Budapest, Püski. 113–257.
- Vincze Gábor 2007: Az 1945-ös földreform – mint az egyházpolitika egyik „harci eszköze”. A Tiszántúli Református Egyházkerület esete. In Gulyás László (szerk.): *„Régiók a Kárpát-medencén innen és túl”*. Baja, Eötvös József Főiskola. 622–627.
- Vollnhals, Clemens 2006: Der Totalitarismusbegriff im Wandel. In *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*. B 39, 21–26.
- Vörös Boldizsár 2014: *Történelemhamisítás és politikai propaganda. Illés Béla elmeszüleményei a magyar szabadságküzdelmek orosz támogatásáról*. Budapest, MTA BTK TTI.
- Welskopp, Thomas 1997: Der Mensch und die Verhältnisse. „Handeln” und „Struktur” bei Max Weber und Anthony Giddens. In Mergel, Thomas–Welskopp, Thomas (szerk.): *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte*. München, Beck. 39–70.
- Wittenberg, Jason 2006: *Crucibles of Political Loyalty. Church Institutions and Electoral Continuity in Hungary*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Závada Pál 1986: *Kulákprés. Dokumentumok és kommentárok egy parasztgazdaság történetéhez*. Budapest, Művelődéskutató Intézet.

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
és a Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala
Felelős kiadó: Dergán Ádám, Fodor Pál
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
Tudományos Információs Témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Olvasószerkesztő: Hradeczky Moni
Borító: Varga Júlia
Tördelés: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomdai munka: Séd Nyomda Kft., Szekszárd
Felelős vezető: Katona Szilvia ügyvezető